

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. V No. 1]

September, 1983

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the Tenth issue of the Bulletin. Besides articles, special news item, statistics on population of Scheduled Tribes, their literacy, physical achievements of Tribal Development Corporation, Nashik etc. have been given. We hope that the material given will be very useful to the general readers, Government administrators and executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development.

It is hoped that the papers presented in this volume will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the papers are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

CONTENTS

		Page			Page
	सांख्यिकी माहिती		संस्था परिचय		
(1)	Provisional population of Schedule Castes and Scheduled Tribes and their proportions to total population according to the 1981 census.	38	(१)	सातपुडा सर्वोदय मंडळ, घडगाव, जिल्हा धुळे ..	46
(2)	महाराष्ट्र राज्यात आदिवासींच्या साक्षरतेचे प्रमाण.	38	(२)	आदिवासी संशोधन आणि विकास परिषद, वरोरा, जिल्हा चंद्रपूर.	46
(3)	The Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, Nashik. Statement showing opening stock purchases and sales from 1st July, 1982 to 15th February, 1983.	39	(३)	ठाणे जिल्हा आदिवासी समाजोन्नती संघ, गंजाड, तालुका डहाणू.	46
(4)	Statement showing the opening stock of all seasons as on 1st July 1982 procurement up to 28th February 1983.	39		वृत्त विशेष	
(5)	Physical Achievements in Sub-Plan area (I.T.D.P. area) progress report for the quarter ending 31st March, 1982.	40		आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे ..	46
				शासन निर्णय	
				अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या यादीत समावेश करण्याबाबत शिफारशी करण्याची कार्यपद्धती.	48

Sociological Survey of the Area under Joint Inchampalli Project of Gadchiroli District*

Dr. P. R. SIRSALKAR

Chief Research Officer Tribal Research & Training Institute, M.S., Pune

THE Survey was undertaken at the suggestion of the Ministry of Irrigation, Government of India, the Irrigation Department, Government of Maharashtra and the Secretary to Government (Tribal Development), Social Welfare, Cultural Affairs, Sports and Tourism Department of Government of Maharashtra. The main objectives of the Survey were as under :—

- (1) To take Sociological Study of the Area under submergence under Joint Inchampalli Project.
- (2) To preserve the ethnic identity of Scheduled Tribes and to prevent ethnocide.

The area of the study was Sironcha Tahsil of Gadchiroli District. Seventy-eight villages, under submergence, were the main area of the study. The data of these villages was collected from the office of the Superintending Engineer, Irrigation Projects, Investigation Circle, Nagpur and by canvassing the village and family schedules in villages, under submergence. I carried out the sociological survey with the assistance of three Investigators, who knew Telugu language and Madia dialect. The data of these villages from the Universal Bench Mark Survey, conducted by the Tribal Research and Training Institute, was also used.

Location of Irrigation Project

Inchampalli Project is a Joint Hydro Project of the three States of Madhya Pradesh, Andhra Pradesh and Maharashtra. The dam site is located on the river Godavari down-stream of the confluence of Indravati with the

Godavari river, near Inchampalli village in Manthani Tahsil of Karimnagar District of Andhra Pradesh.

Salient Features of the Project

The salient features of the Inchampalli Project at a glance are as under :—

Salient Features of the Project

The salient features of the Inchampalli Project at a glance are as under :—

I. Location of the Dam site—

(a) Latitude	.. 180—37' N
(b) Longitude	.. 800—20' E

II. Hydrology—

(a) Catchment area at Dam site.	2,69,000 Sq. kms.
(b) Mean annual rainfall in the watershed.	1284 MM (50·47")
(c) Net available run off the site :—	
(i) Initial stage	.. 42·135 T. M. cum (1488 TMC)
(ii) Second stage	.. 35·056 T.M. cum (1238 TMC)
(iii) Third stage	.. 17·874 T.M. cum (631·22 TMC ft.)
(d) Maximum flood discharge	1,10,400 cumecs (39,00,000 cusecs)

III. Dam and Reservoir—

(a) T.B.	.. (+)116·13 m (381·00)
(b) Maximum water level and full reservoir level.	(+) 112·77 m (370·00)
(c) Lowest bed of the river	(+) 62·62 m (205·39)
(d) Total length of the dam	2056 m (3744)

* This article is based on the Report, "Sociological Survey of the Area under Joint Inchampalli Project of Gadchiroli District" of the Tribal Research and Training Institute, Pune for the year 1983.

(e) (i) Spillway dam	..	1134 m (3720)
(ii) Power Block	..	255 m (835)
(iii) Gravity Dam	..	266 m (873)
(iv) Left side saddle dyke		401 m (1316)
(f) Minimum draw down level.		106.98 m (351.00)
(g) Dead storage level	..	103.62 m (340)
(h) Gross storage at F.R.L.		10.374 T.M. cum (366.38 TNC)
(i) Gross storage at MDDL		6.089 T.M. cum (215.03 TMC)
(j) Dead storage at RL 340		4.452 T.M. cum (157.22 TMC)
(k) Live storage between MDDL and FRL.		4.286 T.M. cum (151.35 TMC)
(l) Reservoir losses	..	1.642 T.M. cum (58 TMC)
(m) Submergence:—		
(i) Water spread area	..	1,008 Sq. KMs. or 1,00,858 Hects.
(ii) Number of villages submerged.		148 villages.

IV. Power—

(a) Power potential	..	660 M.W. @20% lead factor.
(b) Installed capacity	..	11 nos. 60 M.W. each (including one stand by).
(c) Firm power generated—		
(i) Initial stage	..	182.3 m.w.
(ii) Second stage	..	160.30 m.v.
(iii) Final stage	..	132.2 m.w.
(d) Emergency generated	..	2603.8 M. units.

V. Irrigation:—

Sill level of left and right bank canals.		103.62 m
Anacut	..	1,21,458 Hs (3,00,000 acres).

VI. Cost—(at 1979-80 rates)—

(a) Dam and Apartment works excluding Trash rack, pen stocks, power house, switch yard and tail race channel.		Rs.	10,900 lakhs
(b) Power component including pen stocks, power house, switch yard etc.		Rs.	25,300 lakhs
		Rs.	36,200 lakhs
		(Rs.	362 crores)

According to 1981 census, it has been seen that in (78) villages, out of (38,117) persons, (5,944), i.e. (15.59%) persons belonged to the Scheduled Tribes. The Gond, Madia Gond, Pardhan and Naik-pod are the tribes inhabiting the affected villages. Out of (78) villages, (14) villages are deserted and thus (64) habited villages will submerge under the project. Tribal population is noticed in (49) villages.

The gross area under submergence is about 90,000 acres, out of which 42,820 acres is total culturable area and 47,180 acres is forest land. In this region at Ankisa and Aserali Virginia tobacco and chillies are grown. The total cultivated area is 26,993 acres. The entire area is forest clad, dense, wet deciduous mixed forest with high grass characteristics. Allapalli and Aheri forests are much denser and Virgin, Sariya, Sal, Rohan, Tendu, Salai, Mohua, Char and Seamal are the main species.

In the surveyed villages, it has been observed that average land per tribal family is 5.8 acres. The main occupation is agriculture and labour. The average monthly income is Rs. 212 per family. The economic condition of the land holding group is not satisfactory and the economic condition of the labourers is precarious. The percentage of literacy is very low among these groups. In the (26) surveyed villages it is observed that out of 3,383.38 acres, 1,891.3 acres is under Irrigation. Besides, the loss of 3,383.38 acres trees costing Rs. 3,76,783 on the land of these people will also be submerged. The loss of huts and houses will be approximately 9.80 lakhs. From these statistics, it can be guessed that due to the submergence the tribal land to the extent of (8,350) acres will be submerged and the total loss of tribal houses and trees

will be Rs. 50 lakhs. Besides this (5,086) wells and (58) tanks will go under water. (41) borewells, (61) school buildings, (17) buildings used for shops, (2) godowns, (9) buildings of primary health centres and (4) buildings of ration shops will be submerged. From these statistics it can be guessed that the approximate loss of the tribal people of the area will be more than Rs. 100 lakhs besides the loss of their lands and forest wealth.

A large number of roads, bridges and culverts will be affected. The loss of the forests will be 3,372 lakhs, which is a permanent loss of the nation. Ecological balance will be disturbed. There will be loss of abode of wild animals namely tiger, panther, bear, deer, bisons etc. The work of the forest development will also be affected.

The geological formations which are likely to be submerged are Archaeans consisting of Orthogneisses, Paragneisses, granite, migmatite and basic rocks of the Pakhal group. The total area of lime-stone submergence is of the order of (60) sq. kms. Stowing sand is found in an area of 1.7 sq. kms. containing about 2.5 m. thick sand. The Barakar rocks, which are coal bearing, will also be submerged. The estimates for the total geological loss is more than one hundred crore.

Suggestions

The Ministry of Irrigation, Government of India, has directed the Government of Maharashtra to carry out the sociological survey of the area to preserve the Ethnic identity of the Scheduled Tribes and to prevent Genocide. With this objective in mind, the following suggestions are made to

Madia Gonds and the Pardhans and to save them from Genocide:—

1. *Resettlement Advisory Committee at district level.*—With a view to assisting the Directorate of Resettlement of Project Affected Persons to achieve speedy resettlement of the persons affected by various projects, Government have set up at district level *Resettlement Advisory Committee* which is manned by M.L.As., M.L.Cs., President of the Zilla Parishad and two nominees of project affected persons besides other Government servants connected with the resettlement work. The Project Officer, I.T.D.P. Etapalli, and the Tribal Welfare Officer, Gadchiroli district are not members of this committee. As a result of it, it is likely that they may not be invited for the meetings of this Advisory Committee. It has been observed in earlier study that there is a communication gap between the displaced tribal persons and the officers of the Revenue Department. The Project Officer and the Tribal Welfare Officer, can bridge up the gap and establish good rapport with the tribal people. He can guide them in the selection of new Gaothans for resettlement and ensure that the tribal people are satisfactorily rehabilitated. It is, therefore, proposed that the Project Officer, I.T.D.P. Etapalli and Tribal Welfare Officer, Gadchiroli are taken up on the District Level Committee.

2. *Selection of land for agricultural purposes.*—(a)(i) It has been generally noticed in earlier study that the tribal people are offered land in scattered places and far from their main habitate as a result of which they show unwillingness to select lands at places where they feel unsafe and are afraid of harassment by the general, non-tribal people. In this bargain, the

tribal people get the maximum benefit of land. It is, therefore, suggested that atleast twenty tribal displaced families may be offered land at one place within a radius of five kms. from the newly selected gaothans so that they can live together and maintain the ethnic identity. Similarly, lands should be given in the vicinity of their main habitate, where there are grazing facilities.

(ii) The tribal displaced persons may be permitted to lift water from the canal or notified river, throughout the year, wherever possible, with a view to increase their agricultural production.

(iii) Rs. 200 per month as Khavati subsidy may be given to Scheduled Tribe displaced persons till they are given alternative land.

(iv) The cess charges of water used for land may not be assessed for the first five years from the year of the possession of land.

(v) The alternative land should be made available to the displaced tribal persons simultaneously with his physical shifting so that he has a source of the livelihood available to him.

(b) It is generally seen that the tribals prefer cash compensation because of their ignorance and illiteracy. It is generally experienced that they spend the amount for drinking and for other non-productive purposes as a result of it they loose their lands due to the Dam and the money due to lack of foresight. The land owning tribal families are reduced to the landless labourers. It is, therefore, suggested that as far as possible no cash compensation may be given to the tribal displaced families and land in lieu of land may be given to them in the same

(c) Khatedar project affected persons who desire to have alternative agricultural land in the benefitted zone of major and medium irrigation project for their resettlement are required to deposit with Government 75 per cent of the amount of compensation of their lands acquired for the project undertaken by the Government or the likely cost of acquisition of the land to be provided to them in the benefitted zone of the projects, whichever is less. Enquiries made with the concerned authority had revealed the fact that the project affected tribal people do not deposit the necessary amount in time with the Government due to poverty, ignorance, lack of knowledge and proper guidance. They spend the cash compensation received in lieu of land for other non-productive purposes. As a result of it, they are unable to get land in the benefitted zone of the project. Whereas the non-tribals, who are more educated and conscious of their economic development, fulfill the Government conditions, in time, and get the maximum benefit of getting land in the benefitted zone of the project. It is, therefore, suggested that the tribal displaced persons may be persuaded to deposit 75 per cent of the amount of the compensation of land at the time of receipt of cash compensation. They should be given proper guidance and help. The Tribal Welfare Officer and the Project Officer of I.T.D.P. of the district can play a vital role at this stage.

3. *Establishment of New Gaothans.*—Selection of site of new Gaothan for the affected persons is to be done on the basis of availability of water either in the locality or in the village boundary. Unless the Ground Water Survey Department certifies of sticking the water, the selection of Gaothan may not be decided.

Provision of Civic Amenities in the New Gaothan of the Project affected persons

The responsibility of construction of the following approved civic amenities has been entrusted to the Zilla Parishad on an agency basis and the cost of civic amenities is met from the funds of the project concerned.

(a) *Drinking water well.*—Irrespective of the fact whether or not there existed a drinking water well in the old Gaothan, acquired for the project, every new Gaothan, established for settlement of project affected persons, is provided with drinking water well or a bore well.

(b) *School building.*—It has been experienced in the tribal areas that in the absence of quarters for teachers in the village, where there is school, the teachers do not attend the school regularly and thus the students lag behind in education because of irregular teachers. It is, therefore, proposed that in the new Gaothan, where the predominant population of displaced persons is from the tribal communities along with the construction of school building necessary quarters for the teachers, may be constructed. Similarly, residential quarters for doctors, nurses and other persons serving in the hospital may be constructed at the time of constructing the Hospital in a new Gaothan.

(c) *Chawdi or Community Centre.*—Chawdi or community centre must serve as a place for running Balwadi, for organising Panchayat meetings and halting place for a Government of Zilla Parishad person. If Chawdi was in existence in the old Gaothan, the difference in the cost of construction and amount of compensation received is borne by the project. Taking into consideration the economic conditions of the tribal

displaced persons, it is suggested that in a village where more than 40 per cent tribal displaced persons are being settled, cent per cent expenditure may be met by the Project authority or the Zilla Parishad from the funds at their disposal for the development of tribes.

Internal and Approach Roads

Internal and approach roads are provided in new Gaothans at the cost of project concerned. Efforts may be made to ensure that the internal and approach roads are provided within a year's time, so that the displaced people may not lose contact with the outside world.

Area for playground, area for cattle shed, area for S.T. stand and area for cremation and burial ground for the village community may be earmarked as early as possible.

It has been observed that the prices of the land to be submerged is determined according to the Government standard which necessarily vary with the market price. In this bargain the poor tribal people are affected badly. It is, therefore, suggested that in the case of lands of the tribal people, compensation may be given as per market prices at the time of payment of the compensation of the land.

The poor and illiterate tribal people cannot count the notes received and it is likely that at this stage he may be doomed by middlemen. It is, therefore, proposed that the payment to the tribal displaced persons may be made as far as possible in the presence of the Tribal Welfare Officer/Tribal Welfare Inspector/Project Officers of I.T.D.P./Managers of Adivasi Co-operative Societies who will safeguard their interest.

Enquiries made in respect of construction of public latrines in

schools and Industry Training new Gaothans, it is observed that at present public latrines are being constructed in new Gaothans for the displaced persons. It has been generally experienced that the public latrines, without the arrangement of sufficient water, become the unhealthy place in the absence of any scavenging system. It is, therefore, proposed that instead of public latrines, the scheme of "Sopa Sandas" by Gandhi Smarak Nidhi, may be encouraged and expenditure on this account may be met from the project.

Project affected Khatedar and non-Khatedar persons who are allotted plots in the new Gaothan/extended Gaothans for house construction are granted housing loan up to Rs. 2,000 and Rs. 500 each respectively. In the case of tribal displaced persons, taking into consideration their economic condition it is proposed that the entire amount should not be given as loan. It is, therefore, suggested that 75 per cent of amount may be given as subsidy and 25 per cent as interest free loan.

The scheme of rehabilitation should be an integral part of the project itself. The present time lag between the actual displacement of the people and their rehabilitation should be avoided or minimised. The top priority should be accorded to the rehabilitation programme of the displaced people before storing of the water and displacing the persons from their villages.

The project affected persons and their dependents are given preferential treatment in the matter of appointment to such posts in Government offices which fall outside the purview of the Maharashtra Public Service Commission provided (i) they fulfill the recruitment conditions relating to the posts and (ii) their names are registered with the employment establishments, the project affected

persons are given the highest priority and they are not required to register their names with the Employment Exchanges for this purpose. The factories or complexes coming up in the project area or nearabout, may have to be prevailed upon to admit such children from displaced scheduled tribe families on priority basis as apprentice trainee under the Apprenticeship Act, so that they can attain the technical skills and ultimately absorb them in regular employment. In case of tribal displaced persons it is suggested that cent per cent Class-IV posts, which do not require training or higher education, may be filled in from the displaced tribal persons. Wherever project affected tribal persons apply for Class-III posts, 50 per cent of the posts may be filled in from tribal displaced unemployed persons or unregistered, irrespective of their names registered with the Employment Exchanges. The Employment Exchange Officer, Social Welfare Officer, Project Officer, Tribal Welfare Officer, may be associated with the rehabilitation work in the district in which the project is coming up by displacing the scheduled tribe families.

Assistance is given to the eligible project affected persons in gaining admission to the Industrial Training Schools, on priority, wherever feasible. In the case of displaced tribal persons, it is suggested that the children of the displaced tribal families should be given first priority in admission in the Industrial Training Schools, if necessary relaxing certain basic qualification, age-limit etc. They should be provided with hostel accommodation, stipend, books etc. The educable children in affected families should be provided with facilities to take up training in skilled/technical vocations. The Technical Education Department has envisaged starting of technical

Institutes in the Tribal Sub-Plan Areas also. In some districts like Nashik, the Technical Education Department has opened hostels also for housing scheduled tribe students in the Industrial Training Schools. Such institutions can train up scheduled tribe youths from such displaced families in trades like turning, fitting, moulding instrumentation, electrical training etc. Training in these trades would equip them for the skilled or semi-skilled jobs in modern factories.

Secondly, various concessions granted by Government to the project affected persons should be made available to them. Incidentally these are as under :—

- (i) Project affected persons are allowed to take useful construction of material from their acquired houses in the old Gaothan without any reduction in the amount of compensation due to them.
- (ii) Project affected persons are allowed to cultivate their agricultural lands acquired for project till their submergence subject to certain conditions.
- (iii) Project affected persons are supplied cement and C.C.I. sheets subject to availability for house construction.
- (iv) Project affected persons are allowed to remove, free of cost, quarry and other constructional material like stones, murum etc. from Government waste land/ Government forest land to the extent it is actually required for construction of houses in their new Gaothans.
- (v) Project affected persons are provided transport by the project authorities for removal of their kits to the

[Contd. on p. 13]

Alcoholism in Tribal Area—Causes and Consequences

R. R. KULKARNI* and G. K. SANGLE.**

MAN has always shown interest in drinks other than water. Alcohol is one of the many preparations. Its importance as traditional drink arouse probably out of the belief that alcohol or similar liquors influences the mind, lightens fatigue and promotes fellow feelings. In civilised societies too a person taking liquor is considered as modern. In tribal communities which form about seven per cent of total population of India, drinking of liquor is common. The addiction is now recognised as one of the major problems in tribal area. The habit of drinking of alcoholic beverages and its relationship with social, economic and psychological traits of drinker has long been debated by laymen and scholars alike. There has hardly been any scientific study to know the intensity of drinking, its hold on different ethnic groups, causes for its intake and various effects of drinking. The present study is, therefore, an endeavour to investigate some of these issues empirically. The specific objectives of the present study were:—

Objectives

- (1) To know the profiles of drinkers;
- (2) To examine the extensiveness of drinking in tribal area;
- (3) To investigate causes for drinking;
- (4) To judge the association between drinking of liquor

and use of improved agricultural practices;

- (5) To study the various consequences that flow from drinking of liquor; and
- (6) To ascertain the association between level of drinking of liquor and personal and social traits of drinkers.

Method of Study

The present study was conducted in tribal area of Kinwat Taluka in Nanded District. Two villages, one having wineshop and another without wineshop, were selected from 133 tribal sub-plan villages by lottery method. A list of households in selected villages was obtained from concerned Gram Panchayat and ten per cent households were selected randomly by using Tippets numbers, from both the villages. Information pertaining to objectives of study was collected from the head of the family in household. If a household contains more than one family, single family from that household was selected by lottery method. The data was tabulated and chi-square test was applied for drawing the inferences. The findings of the study are narrated below:

Findings

Profiles of drinkers.—It was observed from Table I, that about 44 per cent drinkers were young and 47 per cent in middle age group. From every five drinkers four drinkers had farming experience and only one drinker

was devoid of it. Sixty per cent drinkers belong to tribes like Gond, Andh and Kolam. One third of the total drinkers were illiterate. In respect of occupation it was revealed that 78 per cent drinkers were engaged in farming. Among the remaining were either labourers, artisans or businessmen.

Twenty-five per cent drinkers had annual income between rupees 4,001 to 6,000. The similar percentage (19 per cent) was observed in three income categories of: up to rupees 2,000, rupees 2,001 to 4,000, and income above rupees 10,000. The data regarding land size possessed by drinkers indicated that 28 per cent drinkers held land between 0.40 to 2.5 hectares; while one fifth of its total held land between 2.6 to 4 hectares. Similarly one fifth of the total drinkers were landless.

Three fourth of the total drinkers were the members of Village Co-operative Society and 14 per cent were members of Village Gram Panchayat. About 18 per cent drinkers were not members of any organisation existed in village.

Extensiveness of drinking.—The extensiveness of drinking includes the dimensions of intake of number of bottles of liquor per week, types of liquor consumed, cost of liquor consumed per month and the age at which drinker started drinking. The data on these aspects is presented in Table 2 to Table 5. It is interesting to note that 40 per cent drinkers were consuming

*Dr. R. R. Kulkarni is Assistant Professor of Extension in the College of Agriculture, Marathwada Agriculture University, Parbhani 431 402.

**Dr. G. K. Sangle, Director of Extension, Marathwada Agriculture University, Parbhani.

more than four bottles per week. Similarly, 30 per cent drinkers intake level of liquor was between two to three bottles. Only 20 per cent drinkers took one bottle of liquor in a week. None was found, in the sample who was not a drinker. Thus, it is clear from these findings that in tribal area every head of family consume liquor but the level of drinking varies.

It is revealed that from the types of liquor used for drinking that 92 per cent drinkers used home made liquor prepared by themselves, 74 per cent drinkers purchased the Desi liquor and 22 per cent used foreign liquor for drinking. Thus, there were no special choice for the type of liquor used for drinking. One that is available is drunk. The drinkers become habitual of liquor drinking even at child age. Twenty-two per cent drinkers started drinking after attaining 10 years age and 50 per cent drinkers started drinking between age of 11-20 years. The monthly cost of liquor consumed by 28 per cent drinkers was ranging between Rs. 26 to 50 and that of 27 per cent drinkers it was between Rs. 101 to 150. The cost of liquor consumed by 16 per cent and 18 per cent drinkers was between Rs. 76 to 100.

It is thus clear from the foregoing findings on extensiveness of drinking that drinkers started drinking of childage, consumed mostly homemade liquor to suit their taste. The drinkers drink than four bottles a week and spend more than Rs. 50 per week on it.

Causes for drinking.—After assessing the extensiveness of drinking it was considered essential to know various reasons that led the drinkers to resort to drinking. The reasons quoted by drinkers for immediately starting

the drinking of liquor are presented in Table 6.

Six different reasons are mentioned by the drinkers due to which they started drinking. Ninety per cent drinkers feel that drinking of liquor releases mental tension and also get recreation out of it. Eighty-three per cent drinkers drink the liquor because drinking has religious significance. In tribes for religious rituals and for community ceremonies drinking of liquor is inevitable. To about 78 per cent drinkers, liquor has increased their physical capacity of work and hence they are habitual of its drinking. The other reasons like homemade liquor is cheap, readily available, increased income enabled to drink liquor and community pressure are also worth mentioning.

Use of improved Agricultural Practices and drinking of liquor.—One of the objectives of this study was to know the adoption of improved agricultural practices by the liquor drinkers. The drinkers were asked about the seeds of improved varieties of crops they used, applied fertilizers to crop and protected crops by using plant protection measures. The responses on these aspects are presented in Table 7.

It is evident from Table 7 that 8.24 per cent drinkers used only seeds of improved varieties of major crops like Jowar and Cotton while 4.12 per cent drinkers used only fertilizers. Twenty per cent drinkers adopted the practices namely seeds of improved varieties and fertilizers. The percentage of drinkers using seeds, fertilizers and plant protection measures was 31.94 per cent. The percentage of drinkers not using any improved agricultural practices was 35 and thus high than the users.

The association between the numbers of practices adopted by drinkers and their level of drinking was tested by applying chi-square test. The value of chi-square is 0.97 per cent and is non-significant. This concludes that there existed no association between use of improved practices by drinkers and their level of liquor drinking.

Consequences that flow from drinking.—The consequence that flow from drinking were categorised into two parts: first being the observance of said situation and second the personal involvement of drinkers in unpleasant situation. The responses are given in Table 8.

The responses in respect of observances of sad situation indicated that 28.86 per cent drinkers observed death of other drinkers resulted due to drinking and that of 17 and 14 per cent drinkers observed committed murders and suicide by other drinkers under the influence of liquor.

Sixty-eight per cent drinkers were personally involved in conflict after drinking of liquor. Thirty-seven per cent of total drinkers received injuries while 7.21 per cent respondents were involved in sexual crime when they were intoxicated.

Level of drinking and traits of drinkers.—In literature on drinking habits generalization regarding association between level of drinking of liquor and certain traits of drinkers are always noticed. It was, therefore, decided to study these generalization at empirical level and chi-square test was applied for this purpose. The results are presented in Table 9.

The chi-square values proved that age of drinker, his annual income and size of land he possessed was associated with level of

liquor drinking. Similarly, the level of drinking was not associated with whether the fathers of drinkers was liquor drinker and whether village is having wineshop or not.

Implications

The suggestions based on the findings are given below:—

- (1) Since the drinking habit starts at child age the education in school and also in village to children on disadvantages of liquor drinking will help to bring down the drinking level.
- (2) Tribal drinkers drink liquor because of religious importance. The tribal leaders be convinced to pursue their followers about disadvantages of liquor drinking. Special training camps for tribal leaders be arranged for this purpose by the Prohibition Department.

TABLE 1

Profiles of Drinkers

Serial No.	Profiles and categories	Number (N-97)	Percentage
1 Age (Years)—			
	Young (20 to 35)	42	43.30
	Middle (36 to 50)	45	46.40
	Old (51 and above)	10	10.30
2 Farming Experience (Years)—			
	Upto 10	20	20.61
	11 to 20	37	38.14
	21 and above	23	23.72
	No experience	17	17.53
3 Ethnic Groups—			
	Upper Caste	12	12.38
	Other backward caste.	18	18.55
	Scheduled Tribe	59	60.83
	Scheduled Caste	05	05.15
	Nomadic Tribe	03	03.09

Serial No.	Profiles and categories	Number (N-97)	Percentage
4 Education—			
	Illiterate	34	35.06
	Primary	42	43.29
	Secondary	11	11.35
	High School	10	10.30
5 Occupation—			
	Farming	76	78.36
	Labour	14	14.43
	Service	03	03.09
	Artisans	03	03.09
	Business	01	01.03
6 Income (In Rs.)—			
	Upto 2,000	19	19.59
	2,001 to 4,000	19	19.59
	4,001 to 6,000	25	25.78
	6,001 to 8,000	09	09.27
	8,001 to 10,000	06	06.18
	10,000 and above	19	19.59
7 Land Side (In hectares)—			
	0.40 to 2.5	27	27.86
	2.6 to 4	21	21.64
	4.1 to 6	15	15.46
	6.1 and above	13	13.40
	Landless	21	21.64
8 Participation in Social Organisation—			
	Gram Panchayat	14	14.43
	Co-operative Society.	72	74.22
	Tribal Panchayat	07	07.21
	Not participating	17	17.52

TABLE 2

Level of drinking

Level (bottles/week)	No. of drinkers	Percentage
Excessive (4 and more)	39	40.22
Moderate (2 to 3)	38	39.17
Low (1)	20	20.61

TABLE 3

Type of liquor consumed

Type	No. of drinkers	Percentage
Deshi	72	74.22
Home made	90	92.78
Foreign	22	22.68

TABLE 4

Cost of liquor consumed per month

Cost (in rupees)	Number	Percentage
Upto 25	18	18.55
26 to 50	27	27.85
51 to 75	10	10.30
76 to 100	16	16.49
101 to 150	26	26.80

TABLE 5

Age at which started drinking

Age Category (years)	Number	Percentage
10	21	21.64
11 to 20	50	51.4
11 to 25	20	20.64
26 to 30	6	6.18

TABLE 6

Reasons for starting liquor drinking

Serial No.	Reasons	Number	Percentage
1	Drink provides recreations and releases mental tension.	88	90.72
2	Drink has religious importance.	81	83.50
3	Due to pressure of others in community ceremony.	25	25.77
4	Liquor increased capacity for physical work.	75	77.31
5	Increased income enable to drink liquor.	18	18.55
6	Home made liquor is cheap and easily available.	15	15.46

TABLE 7

Use of improved agricultural practices by drinkers

Serial No.	Name of practice	Number	Percentage
1	Seed	8	8.24
2	Fertilizers	4	4.12
3	Seed + Fertilizer	20	20.61
4	Seed + Fertilizer + Plant protection.	31	31.95
5	Not using any practice.	34	35.05

[Sociological Survey

new Gaothans. If such transport is not available they are paid cash allowance at prescribed rates.

(vi) Project affected persons and their dependents are issued certificates regarding their status as such, to enable them to avail themselves of the various concessions granted by Government.

(vii) Project affected persons and their dependants are given assistance in securing employment under Government and also for obtaining admission to Industrial Training Schools. The special efforts should be made by the Tribal Welfare Officer, Project Officer/Social Welfare Officer and the staff of the concerned Industrial Training Institute in giving admission to the wards of project affected persons and in securing employment.

Since the Madia Gonds are the most primitive tribal people at low rate of literacy and are living

TABLE 8

Consequences that follow drinking

Serial No.	Consequences	Number	Percentage
(A) Observation of sad situation			
1	Committed suicide.	13	13.40
2	Committed murder	16	16.49
3	Death in accident	28	28.86
4	Not observed ..	51	52.57
(B) Personal involvement in unpleasant situation			
5	Conflict ..	66	68.04
6	Injuries ..	36	37.11
7	Sexual crime ..	7	7.21
8	Not involved ..	27	27.83

in isolation since the ages, careful and cautious resettlement of these people is necessary. Otherwise it is possible that these primitive people may degenerate to any extent and may be the worst sufferers in this process. They may be rehabilitated according to their beliefs and customs, in an area of their choice. Since this group has maintained distinctive linguistic and cultural traits and who have not come in close contact with outside groups, utmost care should be taken in their rehabilitation in their area so that this process of change may not ruin them.

It has been observed that policy of rehabilitation for the tribal and non-tribal displaced persons due to Irrigation Projects in this State is the same. The tribals are dislodged from the traditional sources of livelihood and placed of habitation. Not conversant with the details of acquisition proceedings, they accept whatever cash compensation is given to them and become emigrants. With cash in hand and many attractions, their funds are

TABLE 9

Association between certain personal and socio-economic traits of drinkers and level of drinking

Serial No.	Traits	X ²	Df
1	Age ..	5.41*	2
2	Farming experience	0.70	1
3	Ethnic group ..	0.18	1
4	Education ..	0.78	1
5	Occupation ..	1.16	1
6	Income ..	9.12**	1
7	Land size ..	8.45**	1
8	Participation in social organisation	0.28	1
9	Use of improved practices.	0.95	6
10	Father drinker or not.	1.65	1
11	Village having wine shop or not.	2.76	1

*Significant at 0.05 level.

**Significant at 0.01 level.

contd from p. 9]

rapidly depleted and in course of time they join the ranks of landless labourers but without any training and equipments for any skilled or semi-skilled job. Government as a trustee cannot allow such a situation to grow. What is needed is a social approach to a social problem of deep moral significance. The problem of tribal displaced persons is of social and psychological adjustments. From the membership of a closed society, he is being induced to accommodate himself, in a universal pattern of society without education, without equipments and without sources. The crux of the problem is to ensure that in this process the tribal does not go down and this is where Government as a trustee also comes into the picture. It is, therefore, suggested that the problem of rehabilitation of the displaced tribal people should be handled with utmost care by the concerned departments and they should ensure that in this process of rehabilitation, tribal should not go down compared to his earlier situation. □ □ □

Resource use Structure and Level of Income of the Tribal and non-Tribal Farms in the Tribal Sub-Plan Area

DILAWAR J. NAIKAWADI, JAGANNATHRAO R. PAWAR & VITHALRAO R. SHETE
 Department of Agricultural Economics, Mahatma Phule Agricultural University, Phule Nagar
 Rahuri, District Ahmadnagar 413 722,

The planned economic development programmes included under various Five-Year Plans have enabled India to become self-reliant in respect of majority of its requirements. However, because of differential in natural resource endowments, social values and economic set-up, the process of planned economic development as well as benefits accrued therefrom have not been uniform over all the regions and among all the sections of population in the country. Moreover, in Maharashtra State, tribal people and tribal areas constitute such a segment of population and region where commensurate benefits of development planning have not reached to the people.

Majority of the tribal population in Maharashtra lives in hilly areas and main source of their livelihood is agriculture. In the Western Maharashtra, the concentration of tribal population is relatively more in the eastward hilly areas of Sahyadri ranges. The agriculture in these areas is mostly traditional one, wherein farming is based wholly upon the kinds of factors of production that have been used by farmers for generations. The farmers (tribal as well as non-tribal) in these areas are not aware about the new technology and even though some of them know about it, they cannot afford for its adoption because of many reasons. It is in this context that the present study attempts to examine resource use structure and level of income in respect of crop production activity of the tribal

and non-tribal farms in the Tribal Sub-Plan Areas of Western Maharashtra.

Methodology

The study is based on the farm level data obtained from the sample of 990 tribal farms and 198 non-tribal farms selected at random from 5 per cent of the tribal villages in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra. The data were compiled and the analysis was done to estimate resource use levels, costs and returns in respect of crop production activity on per farm and per cropped hectare basis separately

for the tribal and non-tribal farms. The estimates of costs and returns were worked out on the basis of standardized cost concepts. The data related to the agricultural year 1979-80.

Results and discussion

The results of the study in respect of structure of the sample farms, crop pattern, resource use structure, costs and returns of crop production activity, etc., are discussed under following heads :—

(i) *Structure of the Sample Farms.*—The salient features of the structure of the sample farms are presented in Table I.

TABLE I
 Salient Features of the Structure of the Average Sample Farms in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra.

Particulars	Tribal farms	Non-tribal farms	All farms
1	2	3	4
1 Size of holding (ha) ¹	2.74 (100.00)	5.84 (100.00)	3.26 (100.00)
2 Net sown area (ha)	2.44 (89.05)	5.58 (95.71)	2.96 (90.80)
(a) Irrigated (ha)	0.17 (6.20)	1.11 (19.04)	0.33 (10.12)
(b) Unirrigated (ha)	2.27 (82.85)	4.47 (76.67)	2.63 (80.68)
3 Gross cropped area (ha)	2.89 (100.00)	7.16 (100.00)	3.60 (100.00)
(a) Irrigated (ha)	0.29 (10.03)	1.57 (21.93)	0.50 (13.89)
(b) Unirrigated (ha)	2.60 (89.97)	5.59 (78.07)	3.10 (86.11)
4 Intensity of cropping (Per cent)	118.44	128.32	121.62
5 Value of capital assets excluding land—			
(a) Per farm (Rs.)	5,905.20	19,417.29	8,157.22
(b) Per hectare (Rs.)	2,155.18	3,324.88	2,502.21
6 Number of persons in the family	7.92	10.28	8.32

(Figures in the parentheses relating to net sown area indicate percentages to the size of holding while others form percentages to the gross cropped area.)

Out of the total land holding of 2.74 and 5.84 hectares owned by the average tribal and non-tribal farms, respectively, 89.05 and 95.71 per cent area was under cultivation. The proportion of area receiving irrigation was relatively low (6.20 per cent) on the tribal farms as compared to non-tribal farms (19.04 per cent). Moreover, because of large land holding, non-tribal farms were able to undertake new investments in various capital assets including irrigation structures. As a result, non-tribal farms

could irrigate relatively higher proportion of their land holding. The differentials in irrigated area and capital resource endowments have had effects on the intensity of cropping on the tribal and non-tribal farms. The intensity of cropping was 118.44 and 128.32 per cent on the tribal and non-tribal farms, respectively.

(ii) *Cropping Pattern on the Sample Farms.*—The average cropping pattern of tribal and non-tribal farms is presented in Table II on per farm basis.

TABLE II

Average Cropping Pattern of the Sample of Tribal and Non-Tribal Farms in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra

Crops	Tribal farms		Non-Tribal farms		All farms	
	Area under the crop (ha)	Percentage	Area under the crop (ha)	Percentage	Area under the crop (ha)	Percentage
1 Paddy ..	0.55	19.03	1.46	20.39	0.70	19.44
2 Jowar ..	0.60	20.76	1.21	17.90	0.70	19.44
3 Bajra ..	0.28	09.69	0.47	6.56	0.32	8.89
4 Wheat ...	0.09	3.12	0.57	7.96	0.17	4.72
5 Tur ..	0.14	4.84	0.33	4.61	0.17	4.72
6 Gram ..	0.17	5.88	0.31	4.33	0.19	5.28
7 Udid ..	0.15	5.19	0.15	2.10	0.15	4.17
8 Other cereals and pulses.	0.31	10.73	0.86	12.01	0.40	11.11
9 Groundnut ..	0.18	6.23	0.32	4.47	0.20	5.56
10 Niger ..	0.06	2.03	0.23	3.21	0.09	2.50
11 Cotton ..	0.14	4.84	0.36	5.03	0.18	5.00
12 Miscellaneous ..	0.22	7.61	0.89	12.43	0.33	9.17
Gross cropped area ..	2.89	100.00	7.16	100.00	3.60	100.00

Out of the gross cropped area of 2.89 hectares per farm of the tribal farms, 79.24 per cent area was under foodgrain crops. Among the foodgrain crops, Paddy, Jowar and Bajra were the important crops sharing 19.03, 20.76 and 9.69 per cent of the gross cropped area, respectively. Tur, Gram and Udid were the pulse crops which individually shared around 5 per cent of the gross cropped area each. Groundnut, niger and cotton were the important non-foodgrain crops which together shared 13.15 per cent of the gross cropped area. Other minor foodgrain crops and miscellaneous non-foodgrain crops, however occupied 10.73 and 7.61 per cent of the gross cropped area, respectively.

In case of the non-tribal farms, 74.56 per cent of the gross cropped area was under foodgrain crops. Paddy, Jowar, Bajra and Wheat shared 20.39, 16.90, 6.56 and 7.96 per cent of the gross cropped area, respectively. The pulse crops like Tur, Gram and Udid together shared a little over 11 per cent of area. Besides these crops, groundnut, niger, cotton, other foodgrain crops and miscellaneous non-foodgrain crops occupied 4.47, 3.21, 5.03, 12.01 and 12.43 per cent of the gross cropped area, respectively.

The comparison of the cropping patterns of the tribal and non-tribal farms revealed that the tribal farms attached relatively more importance to the foodgrain crops. The structural differences in the cropping patterns of both the categories of farms were due to the differentials in the factors like size of farms, availability of irrigation resource, fertility in soil and ability of the farmers to purchase off-farm inputs. This has been amply supported by the fact that the cultivation of commercially important crops like cotton and sugarcane (included under miscellaneous

non-foodgrain crops) was relatively on a larger area on the non-tribal farms as compared to that of tribal farms.

(iii) *Resource Use Structure on the Sample Farms.*—The details of per farm and per cropped hectare use of different resources for total crop production activity are given in Table III separately for tribal and non-tribal farms.

The comparison of resource use patterns of both the types of farms revealed that the per farm as well as per cropped hectare use levels of different resources (excepting

human labour) were relatively lower on the tribal farms as compared to those of non-tribal farms. Moreover, structural differences in the cropping patterns (as determined by farm size, availability of irrigation resource and ability of farmers to purchase off-farm inputs) were the main reasons for such a type of differentials in the resource use levels between the tribal and non-tribal farms.

(iv) *Costs and Returns Structure of Crop Production Business.*—The differentials in the use levels of

various resources on the tribal and non-tribal farms have had effects on the costs and returns structure of the crop production business of the sample farms. The structure of costs and returns for the entire crop production activity has, therefore, been studied in detail for the tribal and non-tribal farms separately. The analysis of costs is based on the resource use patterns. Table IV presents the per farm and per cropped hectare costs and returns structure of the crop production business of the tribal and non-tribal farms.

TABLE III

Per Farm and Per Cropped Hectare Resource Use Structure for Crop Production Activity on the Sample of Tribal and Non-Tribal Farms in the Tribal Sub-Plan Area of Western Maharashtra.

Resource category	Unit	Tribal farms		Non-Tribal farms		All farms	
		Per farm	Per cropped hectare	Per farm	Per cropped hectare	Per farm	Per cropped hectare
1 Human labour—							
(a) Male	Days ..	69.59	24.53	169.79	23.85	86.29	24.30
(b) Female	Days ..	98.98	34.90	238.54	33.50	122.24	34.44
2 Bullock labour ..	Pair-days ..	41.13	14.50	112.77	15.84	53.07	14.94
3 Seed	Kgs. ..	99.26	34.99	282.53	39.68	129.81	36.54
4 Farm Yard Manure ..	Cart-loads	8.42	2.97	40.12	5.64	13.70	3.85
5 Fertilizers—							
(a) N	Kgs. ..	10.09	3.56	89.96	12.64	23.40	6.57
(b) P ₂ O ₅	Kgs. ..	6.18	2.18	36.65	5.15	11.26	3.16
(c) K ₂ O	Kgs. ..						
6. Insecticides ..	Litres ..	0.81	0.29	4.51	0.64	1.43	0.41

TABLE IV

Per Farm and Per Cropped Hectare Costs and Returns Structure for the Crop Production Activity on the Sample of Tribal and Non-Tribal Farms in Western Maharashtra.

(Rupees)

Particulars	Tribal farms		Non-Tribal farms		All farms	
	Per farm	Per cropped hectare	Per farm	Per cropped hectare	Per farm	Per cropped hectare
1 Variable	1,770.00	669.94	5,519.15	772.74	2,394.86	704.00
2 Fixed cost	677.19	256.30	2,681.30	375.41	1,011.21	295.77
3 Total cost	2,447.19	926.24	8,200.45	1,148.15	3,406.07	999.77
4 Gross returns	2,724.89	1,031.35	9,400.92	1,316.23	3,837.56	1,125.74
5. Output-input ratio ..	1.11		1.15		1.13	
6 Farm business income ..	1,430.66	541.49	4,695.80	657.46	1,974.85	579.92
7 Family labour income ..	753.47	285.19	2,014.50	282.05	963.64	284.15
8 Farm investment income ..	954.89	361.41	3,881.77	543.49	1,442.70	421.74
9 Net income	277.70	105.11	1,200.47	168.08	431.49	125.97

The total cost of crop production activity worked out to Rs. 2,447.19 and Rs. 8,200.45 per farm and Rs. 926.24 and Rs. 1,148.15 per cropped hectare for the tribal and non-tribal farms, respectively. The variable cost component was 72.33 per cent of the total cost in case of the tribal farms and 67.30 per cent in case of the non-tribal farms. Since fixed cost component included imputed costs on account of land rental and depreciation and interest on investments in capital assets, the differentials in the proportions of fixed cost components in the total costs indicates that the capital base as well as land quality of the tribal farms were relatively of lower order as compared to those of non-tribal farms.

The total returns obtained from crop production activity amounted to Rs. 2,724.89 per farm and Rs. 1,031.35 per cropped hectare for the tribal farms, and Rs. 9,400.92 per farm and Rs. 1,316.23 per cropped hectare for the non-tribal

farms. The output-input ratio worked out to 1.11 and 1.15 for tribal and non-tribal farms, respectively.

From the estimates of various measures of income (i.e. farm business income, family labour income, farm investment income and net income), it was observed that the same were relatively low in case of the tribal farms as compared to those of non-tribal farms. This was mainly due to low level of resource use on the tribal farms.

In general, the comparison of cropping pattern, resource use structure and estimates of costs and returns in respect of crop production business indicated that the tribal farms were relatively less efficient in organizing the crop production business as compared to the non-tribal farms. At the same time, it is true that the resource use levels as well as costs and returns of crop production business of the

non-tribal farms were far lower than those which are otherwise feasible in the region.

Conclusions

From this study, it can be concluded that the resource use levels, costs and returns in respect of crop production business were relatively low on the tribal farms as compared to those of non-tribal farms, the differentials being mainly due to the differences in the factors like size of holding, soil type, availability of irrigation resource, cropping pattern and ability of farmers to purchase off-farm inputs. There is, however, a great scope for further improvements in the crop production business of both the types of farms. In that, attempts may be made to accelerate the rate of capital formation on the farms as well as to raise use levels of different resources through adoption of appropriate strategies conducive for development of agriculture in the region.

Panchsheel for Tribal Development

- People should develop along the lines of their own genius and we should avoid imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional Art and Culture.
- Tribal rights in land and forests should be respected.
- We should try to train and build up a team of their own people to the work of administration and development. Some technical personnel from outside will no doubt be needed especially in the beginning but we should avoid introducing too many outsiders into the tribal territory.
- We should not over administer these areas or overwhelm them with a multiplicity of schemes. We should rather work through and not in rivalry to their own social and cultural institutions.
- We should judge results not by statistics or the amount of money spent but by the quality of human character that is evolved.

—JAWAHARLAL NEHRU

Preliminary Report on the Bio-Cultural Survey among the Migrant Non-Pastoral & Semi-Nomadic Nandiwallas & Deowallas of Maharashtra

By

Dr. K. C. MALHOTRA

(Indian Statistical Institute, Calcutta 35)

Dr. S. K. HULBE, Prof. S. B. KOLTE AND Shri SUDHAKAR KHOMNE

(Centre for Studies in Rural Development, Ahmadnagar College, Ahmadnagar)

During the period July-August 1976 Bio-Cultural survey was conducted jointly by the C.S.R.D., Ahmadnagar College, Ahmadnagar and the Indian Statistical Institute, Calcutta, among the semi-nomadic Nandiwallas and Deowallas of the three districts of Maharashtra viz. Ahmednagar, Aurangabad and Beed. The aim of this preliminary report is to highlight some of the main findings of the survey with the hope that data provided here might be found useful in implementing developmental programmes among these people.

The Nandiwallas and Deowallas numbering around 8,000 migrated from Andhra Pradesh in 17th century A.D. Initially these two groups were separate endogamous touchable caste groups with quite different mode of traditional occupations. Due to mostly demographic reason for the last 100 years or so they have started marrying with each other and the distinction have largely disappeared. This group at present for all practical purposes can be treated as one caste of semi-nomads. They speak Telugu among themselves and all

of them speak fluent Marathi and several of them can speak Hindi and Kannad. While all the Deowallas have given up their main traditional occupation of deity display (Balaji of Tirupati) for the last over 25 years, only a few of the Tirumal Nandiwallas continue their traditional occupation of bull (Nandi) performance.

These people are found in several districts of Maharashtra. The details are given in Table No. I.

TABLE No. I

Details of population distribution, land and houses owned by the Nandiwallas and Deowallas

Serial No.	Name of the village	Taluka	District	No. of families	Appr. pop.	No. of family having houses	No. of unsettled families	Family having residential plots	Residential plots acquired	Family having land
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Kaudgaon	Pathardi	Ahmadnagar	3	15	3	0	3	..	3
2	Mathni	Ahmednagar	Ahmadnagar	2	10	0	0	2	..	2
3	Jamkhed	Jamkhed	Ahmadnagar	12	60	12	0	12	..	..
4	Sawalivahir	Kopargaon	Ahmadnagar	3	15	0	3	0	..	..
5	Vanjarwadi	Newasa	Ahmadnagar	1	5	0	1	0	..	..
6	Jeur	Newasa	Ahmadnagar	23	115	0	23	0	..	..
7	Nimbhari	Newasa	Ahmadnagar	1	5	0	1	1	..	..
8	Chichondi	Pathardi	Ahmadnagar	70	350	53	17	53	..	16
9	Chichpur I	Pathardi	Ahmadnagar	2	10	2	0	2	..	..
10	Jat-Dewale	Pathardi	Ahmadnagar	100	500	0	100	0	..	8
11	Karanji	Pathardi	Ahmadnagar	5	25	0	5	5	8	..
12	Korodi	Pathardi	Ahmadnagar	40	200	0	40	0	..	..

TABLE No. I—concl'd

Serial No.	Name of the village	Taluka	District	No. of families	Appr. pop.	No. of family having houses	No. of unsettled families	Family having residential plots	Residential plots acquired	Family having land
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
13	Manik-Dawandi	Pathardi	Ahmadnagar	13	65	7	6	13		
14	Nimba Nandur	Pathardi	Ahmadnagar	17	85	5	12	5		
15	Sawargaon	Pathardi	Ahmadnagar	1	5	1	0	1		1
16	Tisgaon	Pathardi	Ahmadnagar	50	250	5	45	25		
17	Rahuri Factory	Pathardi	Ahmadnagar	5	25	0	5	0		
18	Jalgaon-Ghat	Kannad	Aurangabad	79	395	50	29	50		
19	Jategaon	Kannad	Aurangabad	40	200	15	25	15		13
20	Kasabkhed	Khultabad	Aurangabad	25	125	15	10			
21	Pohorgaon	Paithan	Aurangabad	25	125	0	25			
22	Ambhor (Balwadi)	Ashti	Beed	10	50	0	10			
23	Dadegaon	Ashti	Beed	40	200	0	40			
24	Dhamangaon	Ashti	Beed	40	200	5	35	5	5	6
25	Doithan	Ashti	Beed	80	400	1	75	1		
26	Gangadevishedal	Ashti	Beed	25	125	0	25			
27	Dewalali	Ashti	Beed	50	250	0	50			
28	Hivra	Ashti	Beed	25	125	0	25			
29	Nagtale	Ashti	Beed	3	15	3	0	3		
30	Harner	Ashti	Beed	8	40	0	8			
31	Patsara	Ashti	Beed	15	75	0	15			
32	Gomalwada	Patoda	Beed	4	20	0	4			
33	Nirgudi	Patoda	Beed	10	50	0	10			
34	Pimpalner	Patoda	Beed	10	50	0	10			
35	Lakmapur	Satana	Nashik	65	325	35	30	55		
36	Kherdi-sathe	Yewla	Nashik	15	75					
37	Panhala-sathe	Yewla	Nashik	25	125					
38	Rajapur	Yewla	Nashik	25	125					
39	Badali-Taroda	Yewla	Nashik	15	75					
Total		13	4	958	4,790	215	663	229	41	2

In all they are found in 38 villages, scattered in 4 districts, viz. Ahmadnagar, Ahmedabad, Beed and Nashik of Maharashtra State and number about 5,000. Their largest concentration (over 40 per cent of the total population) is in Ahmadnagar districts. Besides what is incorporated in Table I, there are about 3,000 Nandiwallas (Nomadic) who assemble once in 3 years at the village Vadapuri, taluka Indapur of Pune district.

Traditional occupation.—The traditional occupation of the men folk of the Nandiwallas was to go round from village to village

usually in a fixed territory with their trained sacred bull (Nandi), the vehicle of God Shiva and collect donations in cash or kind from the spectators who regard these bulls as venerable objects of worship. They train the bull to play tricks like identifying people, answering questions, staging mock fight etc. They hunt with the help of hunting dogs animals such as Ghorpad (Eguina), Porcopine, Mongoose, wild pigs etc. and trap partridges and hare. They also engage in fishing to some extent. They often work as migratory labourers in the agricultural and sugarcane fields, particularly

during the harvesting period. The women folk of these people sell trinkets (needles, hairpins, combs, necklaces, beads etc.) in the villages, weekly markets and yatras (annual fairs), besides household work, child care and working in the agricultural fields.

The traditional occupation of the Deowalla male was to go round from village to village with the Palki of Lord Ballaji (Yankoba). They staged their performance in the late evenings with men dressed up in colourful clothes, with masks on the face, tongue checks and arm piced

with copper needles. The whole was accompanied with music particularly drums and swinging of sticks. They also pierced nose and ears. Like the Nandiwallas they also hunted and trapped several kinds of animals and birds and would accept jobs on the agricultural fields during the harvesting period. The women folk sold trinkets.

Present occupation.—Over 95 per cent of the Nandiwallas of the area under investigation have given up their traditional occupation of Nandis play and none of the Deowalla for the last 25 years engage in their age-old occupation of Yankoba (Ballaji) performance. By and large all the Nandiwallas and Deowallas have taken over to the trade in buffaloes and seem to be doing quite good business. The women folk continue working on the farms and men continue hunting and fishing though on a much smaller scale. A few of these people have taken over to agriculture.

Trade in buffaloes.—The buffalo trade operates as follows: They buy good varieties of buffaloes from places as far away as Kalyan and many buy from markets in Nagar (Ghodegaon, taluka Pathardi), Aurangabad, Dhule etc. They mostly buy 4-5 months pregnant buffaloes and feed them for 3 months on grass and during the last 2 months they are fed with cattle food like oil-cake, cotton-seed etc. and sell them just before delivery. The purchasing price varies considerably depending upon the variety of the buffalo and the duration of pregnancy. The purchase price varies from Rs. 1,000 to 1,800 and are sold for Rs. 2,500 to 3,000. They make profit on each purchase and sale some Rs. 500 to 1,000. Most of them buy and sell about 2 buffaloes a year. It may be recalled here that even though

buffalo trading was not their traditional occupation, they have done very well in this profession and have built up exceedingly good reputation.

Pattern of migration.—During the last 25 years ever since they gave up their traditional occupation the pattern of migration has undergone significant changes. Earlier they operated in vast territory. Some families went up to Daman, Diu, Bombay in the west, up to Tapi river in the north and up to Nagpur in the east and Hyderabad in the south. But now its not often convenient to travel long distances with the buffaloes and instead they operate in much smaller territory perhaps not exceeding 150 miles or so. Our work among the Nandiwallas of Pune district, village Vadapuri and taluka Indapur revealed that all of them had some hereditary villages (vatan) where they had the right to operate, but except for a few Nandiwallas none of the Nandiwallas and Deowallas of the area under consideration have such hereditary villages. This allowed them to operate in much larger territories when they not only had the Nandi play but also worked in the farms. Lack of Vatan also made their route of migration quite flexible. They generally moved in the direction where rainfall was better. Having taken over to trade in buffaloes the requirements of these people underwent drastic changes. They now operated not too far away from the buffalo market places.

Those who have no permanent dwellings and many having permanent dwellings (like Chichondi, taluka Pathardi) still continue to move about 8 months. For 4 months they come back to their respective villages as shown in Table I. It appears that initially these people

use to assemble at a few villages like Nagtale, Jat-Dewale, Tisgaon, Chichondi (all from Pathardi taluka and district Ahmadnagar), and Doithan (Ashti, Beed) only and that during the past 10-15 years they got spread in about 38 villages due to both Economic and Social pressure. The composition of each village every year is also not fixed; some families kept on changing the villages viz. this year 23 families (pals) of Tisgaon remained at Jeur since water and fodder for the buffaloes was available in plenty, one family of Jat-Dewale came and staged at Tisgaon to negotiate the marriage. While they are at their base villages during the rainy season the economic activities, particularly buffalo trading continues and to a much smaller extent the female continue selling trinkets and occasionally the men folk go for hunting and fishing. Larger time is spent on socio-religious functions.

Economic negotiations (cash/credit).—Most of the trade in buffaloes is carried out on credit. Trinkets are usually bought on credit at the rate of Rs. 20 per cent per annum and sold in cash or kind. They mostly borrow money from among themselves at the rate of Rs. 25 per cent per annum. Their credit records are exceptionally good as revealed through discussions with many traders and persons. Most of the dealings are done verbally.

Present requirement of the Nandiwallas and Deowallas.—During our work among these people it became obvious that (1) Most of the people now want to get settled at the villages where they camp annually for 4 months, (2) that they want some source from which they can get money on loan to buy more buffaloes, (3) that many of them would want to take

[Contd. on P. 23]

Place of Cattle in Mundari Culture

R. M. SRIVASTAVA AND R. L. KHERDE*

Tribal Mundas are considered to be one of the most ancient of the aboriginal tribes. They are found in the States of Bihar, Orissa, West Bengal and also in Tripura. About 61.22 per cent of total Munda population of the country belongs to the State of Bihar. In Bihar, Chotanagpur division comprises of 98.86 per cent of the total Munda population of the State. Out of the five districts of Chotanagpur, Ranchi district possess 74 per cent of the total Munda population and major concentration (74.9 per cent) of the Munda population of the district belong to Khunti sub-division. Tribal Mundas are

primarily an agriculturist tribe and cattle rearing is quite common to them.

In this paper, an attempt has been made to trace the place of cattle as reflected in the social and religious life of Tribal Mundas of Bihar. To elucidate the place of cattle in Mundari culture, an opinion survey of the tribal Mundas was conducted in three selected villages, viz., Anigara (Acculturated village), Bichna (Semi-acculturated village) and Selda (Isolated village) of Khunti sub-division of Chotanagpur plateau of Bihar. The villages were selected on the basis of Stratified

Random Sampling Technique. All the Munda households (267) were taken as sample. Apart from opinion survey, the relevant informations were also collected from various books, journals, transcripts, etc.

Opinion Survey.—The respondents of the three villages under study were asked certain questions to have their views on the place of cattle in their culture. Data thus obtained are summarised and presented in Table 1.

Table 1 indicates that while all the respondents in isolated village Selda considered cow as 'Mata' and sacred, only 28.04 per cent in Anigara (acculturated) and 7.08 per cent in Bichna (semi-acculturated) village thought so. About 92.92 per cent tribal Mundas of Bichna village and 71.96 per cent in Anigara village regarded cattle as a sign of wealth or status symbol. Majority of the tribals reared their cattle traditionally and only 14.01 per cent respondents from Anigara and 11.50 per cent respondents from Bichna adopted scientific ways of rearing cattle. All the respondents irrespective of their religion and social background celebrated 'Sohrai' a festival to appease cattle. Amongst other social customs, oath taking by touching cow-dung or cow's tail was quite common. In marriage ceremonies 'Chenri-uri' or omen reading was considered very important. A cow and her calf bellowing in response to each other was considered auspicious, whereas, a lone cow bellowing was a bad omen for them. Payment of bride price in terms of cattle head was also a common practice.

Cattle in historical perspective.—Tracing the place of cattle in Mundari culture in light of the

TABLE 1

Place of cattle in Mundari culture as perceived by respondents

Serial No.	Particulars	Anigara (N=107)		Bichna (N=113)		Selda (N=47)	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Opinion about cattle—						
	(a) Cow as 'Mata' or sacred.	30	28.04	8	7.08	47	100.00
	(b) Cattle as wealth	77	71.96	105	92.92		
2	Rearing of cattle—						
	(a) Traditional	92	85.99	100	88.50	47	100.00
	(b) Scientific	15	14.01	13	11.50		
3	Celebration of 'Sohrai' festival to appease cattle God.	107	100.00	113	100.00	47	100.00
4	Cattle as a sign of—						
	(a) good omen	85	79.44	78	69.03	40	85.10
	(b) bad omen	22	20.56	35	30.97	7	14.90
5	Oath taking	35	32.71	10	8.84	47	100.00
6	Cattle as bride price	85	79.43	90	79.64	40	85.10

*Dr. R. M. Srivastava is Assistant Professor of A. H. Extension, Ranchi Veterinary College, Ranchi-7 (Bihar).

Dr. R. L. Kherde is Head, K. V. K. and T. T. C., National Dairy Research Institute, Karnal (Haryana).

historical evidences the references were sought in pre-historic India. Evidence of animal worship was found at Mohenjodro in the animals represented on seals and sealings or in terracota, faience and stone figurines. Most of the animals known to Indus people were also known to the Rig Veda, such as sheep, dogs or bulls (iv, 15, 6; vii, 22, 2; vii, 55, 3) and buffaloes (x, 51, 6). Regarding the non-aryans or the aboriginal people of India, the Rig Veda shows considerable acquaintance. It calls the non-aryans as Dasa, Dasyu or Asura. The Rig Veda proclaims "Sugavyam Vishvapusham", i.e., good cow nourishes all. In the second verse of the strong holds of Sambara within the mountains, stored with wealth, as it natural, a great portion of the wealth consisted of herds of animals including cows, for the Kols appear to have been a pastoral race in those days. Rig Veda refers that economic life centred around cattle, bulls and oxen served for ploughing and drawing carts. However, there are enough historical evidences to believe that cattle was counted as wealth by these tribals in ancient time and till today this assumption proves true.

Cattle in social customs.—Except among the Mundas of Panch Parganas and the more respectable portion of Mundas (such as Mankis etc.), the use of beef and buffalo meat was not altogether in disfavour. Although this trend has changed and Mundas following Hinduism or Birsas Dharm do not eat beef.

The favourite methods employed sometimes by a 'Parha Panch' as well as by a private Panch to find out the truth about a dispute or to detect a culprit, are the oaths and ordeals. Amongst other things, oath is taken by touching cow-dung (Gauri). Oaths taken on

cow's tail are also in vogue. While swearing on the cow-dung a Munda will say "May all my cattle die if I am guilty or if my claim be not true".

In marriage ceremonies, the chentri-uri or Omen reading is considered very important in Munda's life. When a Munda father has a suitable bride in view for his son, he sends a messenger ('Agia' amongst Mundas). If the girl's father considers the proposed match desirable, he names a day for Chentri-uri. On the appointed day, the 'Agia' and the guardian of the proposed bridegroom with two or three relatives with the bridegroom too, start for girl's village. On the way the party go on marking omen good or bad. Among Omens considered good (bugin-ere-ko) a cow and her calf bellowing in response to each other is considered auspicious.

Cattle in religious ceremonies.—Mundas by and large consider cattle as sacred. They celebrate "Sohrai" on the new moon day in the month of Kartick (October-November). It is a festival in which cattle is tended and Cattle God (Goreya) is worshipped. This is a 3-day festival. On the day of the new moon in Kartick, Munda cattle owners remain fasting whole day. In the evening the buffaloes and other cattle are brought home and lamps lighted near them. The mistress of the house takes a handful of 'arua' rice from a plate and throws on the back of the cattle by way of chuman (beneficial kissing). At the door of buffalo shed a black fowl is sacrificed and this fowl and rice beer are offered to the Cattle God (Goreya bonga).

A lamp is kept burning whole night in the buffalo/cattle shed. Next morning the hoofs of the buffaloes, oxen, cows and calves are washed by the mistress of the house with water and rice beer is

then sprinkled over their hoofs. Now Mundas sacrifice a red cock to be offered to the deity presiding over cattle. The buffaloes are then anointed with ghee and the oxen, cows and calves with oil. Plenty of rice and urid pulse boiled together is now given to the buffaloes and other cattle to eat. Some tribals also give gram and "peetha ki roti" to their cattle. Singing, drum beating and dancing accompanied with feast is common feature of this festival.

In 'mage parab' too Mundas offer prayer to their household deities (ora-bongako) for the welfare of their cattle.

Cattle in Poetry and Proverbs.—It was Max Muller who established for the first time the existence of Mundari language as an independent body of speech from Dravidian Mundari, the language of the Munda, is written in both the Devnagri and Roman script. Mundari poetry is mostly concentrated around nature, wildlife beauty of a girl etc. The reference of cattle is quite rare. However, two songs are being reproduced here:—

Toaleko otere, miru!
Gurejanaea miru!
Dahileka badire Kare!
Raurejan, Kare!

(English translation)

Ah! down on ground as sweet as milk
The mighty Edel lay,
on field like curds with manure rich
The plantain did decay."

While describing the graceful objects of nature—Edel (cotton tree) the poet has used milk and curd as symbolic expression. Likewise in many Mundari songs the poets have used such expressions.

The other song which is being produced here is commonly sung by

Mundas during 'Sohrai' festival. This song is meant to appease cattle.

"Aaro yeto din re barada
Marolong pitolong
Aaji to Karibo Susaro re"
(English translation)

"So many days, oh! the cattle,
I have beaten and struck you.
Today I will tend you."

There are other songs also but that will be too voluminous to cope with, so the author simply wants

to make his point that cattle find place in Mundari literature also. References of cattle in Mundari proverbs have been taken from the vast collection of Mundari proverbs by Ponette (1977).

(i) *Pada gaigee sangea*.—Meaning the master that scolds is often generous. "A cow that kicks gives milk."

(ii) *Bandabuca horokolo karbar borozea nirreako nivadena*.—Be wary of doing business with poor people who have neither tail nor

horns (without cattle wealth, if they run away, you cannot even lay hand on their property).

(iii) *Misa Karoa jalked uri en karoata tee senega*.—The bullock that has licked saltish earth, returns to it again and again.

(iv) *Kula hon kulage tuinhon tuiuage*.—Means like cow like calf.

In nutshell, one can conclude that cattle has an important place in Mundari culture and if efforts are made it can help in raising the poor economic status of the tribals.

□ □ □

[Preliminary Report on the Bio-Cultural Survey

contd from p. 20]

up agriculture along with trade in buffaloes, (4) that they want some source from which they could get money on credit to buy stocks of trinkets, and (5) that only negligible number of them would want to enter into dairy farm activity. They explained that since most of them cannot afford to buy more than 2 buffaloes many yield only small litres of milk and in that case they would be doomed.

What could be done for these Semi-Nomadic people.—On the basis of our study we recommend that—

(1) They should be provided with durable houses (not huts as are being built up by the Government) as soon as possible.

(2) Soon after the houses are built and occupied, some arrangements through the Governmental sources should be made to provide them with liberal credit facility to buy more buffaloes (provision should

be made for at least two buffaloes) and trinkets.

(3) Wherever possible they should be provided with cultivable land.

What has been done.—(1) We have personally visited several villages and prepared a list of the persons with necessary details who are willing to get settled. We prepared such list for Jat-Dewala, Tisgaon, Chichodi and Karodi of Pathardi taluka of Ahmadnagar district; Doithan of Ashti taluka and Pimpalner and Gomalwada of Patoda taluka of Beed district and Jalgaon Ghat of Kannad taluka of Aurangabad district.

(2) With the help of Shri Dharmadhikari, former Tahsildar of Pathardi taluka and Shri Chandrakant Garje of Pathardi we could secure five acres of land as donation from Shri Pawar of Jat-Wewale village to accommodate 100 families. Necessary entry has been made in the revenue records by the office of the Tahsildar of Pathardi.

(3) Similarly Shri Pandurang Tarate has agreed to give five acres of land at the village Doithan, taluka Ashti, district Beed. Shri Purandare, the Tahsildar of Ashti has agreed to help in all possible ways. B.D.O. of Ashti Shri Patil is also ready to participate in the programme.

(4) Shri Dharmadhikari also encouraged participation of the local people of the Jat-Dewala village and procured 11,000 stones and about Rs. 3,000 as donation.

(5) It is our earnest wish to build a model colony both at Jat-Dewala and Doithan and we anticipate expenditure of Rs. 4,00,000 (Rs. Four lakhs) @ Rs. 2,000 per house. Shri Dharmadhikari promised us Rs. 32,000 @ Rs. 320 per house. Residential Collector of Ahmadnagar Shri Shivajirao Patil who came along with us to Jat-Dewala has also assured to help the proposed programme in the form of cash and kind to the greatest extent.

A note on Sarodis

PROF. S. N. GADAM

Director, Institute of Regional Development Planning, Nagpur

In Vidarbha we come across many groups leading nomadic life. Sarodi is one of them well known for its peculiar characteristics of males following palmistry as their profession along with carpet mending and females trading in he and she buffaloes. Even today they lead nomadic life and move over a vast area, even out of Maharashtra. Some years back, plots were given to them at some villages to settle down and change their way of life. Still male members of these settled families follow nomadic life for major part of the year and female members work as labourers in the villages.

Location.—Though almost all Sarodis follow nomadic life, they have base villages, where they return after periodic itinerary. In these villages they have their huts. As they had no landed property they cannot be pinned to these base villages for any reason. Sometimes the whole family is on move and sometimes only male members go on moving. But in any case at specific period i.e. in rainy season and on some festive occasions they are at their base villages. The base villages are spread over in Yavatmal, Wardha, Nagpur, Akola and Chandrapur districts of Vidarbha. The following are some of the base villages:—

Yavatmal district.—Talegaon, Karli, Khairgaon, Dongar Kharda, Jodmoha, Kusal, Godhani, Andha Bori, Bodh Gawhan, Pimpalgaon, Kalam, Karanwadi, Bhandari, Mhasola, Khadki, Khateshwar.

Wardha district.—Rotha, Salod, Savangi, Asola.

Nagpur district.—Takalghat, Khairi, Makardhokada, Udasa.

Akola district.—Asara Pardi (Washim).

Chandrapur district.—Bhivapur, Shastrinagar.

Population.—The population of Sarodis in Vidarbha is guessed as 50,000 persons on the basis of discussions held with some social workers.

Of the above mentioned villages, Kalam, Bhandari, Karanwadi (Yavatmal district), Udasa, Makardhokada (Nagpur district) are few villages where some sarodi families have constructed semi-permanent structures for their living. From these villages only male members go on moving, while old persons, females and children enjoy a settled life.

Madedar, Mukhia, Patil.—In a village, all families of sarodis generally live together, forming a cluster of huts, some short distance away from the houses of villagers. This cluster is known as "Beda". Every Beda has a chief who is called as Madedar, Mukhia or Patil. He is honoured and respected by all the members. With the help of some elderly advisers a panchayat is formed. It decides the disputes among themselves; whenever they crop up. All the decisions and orders of the panchayat are followed by the concerning parties without any grudge. Any kind of disobedience

can be a reason for outcasting the person from the tribe. An elderly member of the family is its chief. By character they are very strong. No male member can dare to have an evil eye on a female; who is highly honoured. Their social rules, though unwritten are very strict. An infringement of any rule is dealt with very severely.

Religion.—All Sarodis follow Hindu religion and worship deities. The Khandoba, Shiva, Datta, Kanaknath, Goddess Bhavani are the main deities, which are worshipped in houses. Almost all Hindu festivals are celebrated.

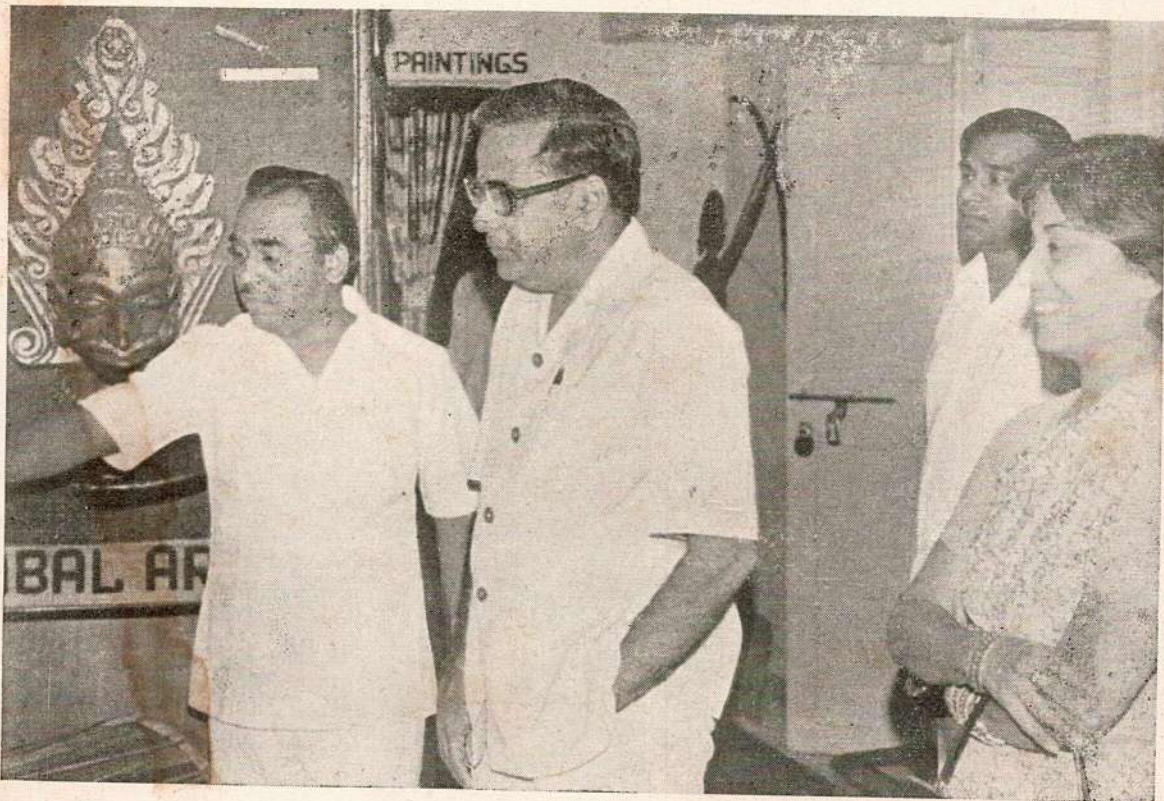
Tattooing.—Among females tattooing is very popular. At an early age every girl has to undergo this painful treatment. Tattooing is done in young age or after marriage. Forehead and forearm are the parts of body for tattooing designs of common birds, animals, flowers. Name of husband is tattooed by some girls after marriage. Tattooed designs are visible in green colour after some days after tattooing. These are supposed to be permanent ornaments, without any expenditure.

Marriage.—Selection of life partners is usually done with the consultation of elderly family members. The father of bridegroom has to pay about Rs. 125 to the father of the bride. This amount can vary according to the status of the bride's father. This is just opposite of dowry system. A priest must be there to perform the rites. Usually marriages are celebrated according to the Hindu system. Expenditure on marriages depend upon the financial position of the parties. It is learnt that recently they print invitation cards. Previously they used to extend oral invitations through friends and relatives.

Dress.—A male Sarodi is easily recognised from his peculiar shaped

□ *Visit of Shri Ram Pradhan, Chief Secretary to Government of Maharashtra and Mrs. Pradhan to the Museum of Tribal Research Institute, Pune.*

□ *Dr. Gare, Director, explaining the exhibits to the Chief Secretary to Government of Maharashtra*

□ माडिया गोंड स्त्री नृत्याच्या कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठी येत आहे

□ तिसऱ्या सेवापूर्व
प्रशिक्षण सत्राच्या
सांगता समारंभ
प्रसंगी प्रशिक्षणाचे
अनुभव कथन
करीत असताना
श्री. सुखदेव पवने,
प्रशिक्षणार्थी,
चंद्रपूर जिल्हा.

□ माडिया गोंडंच्या घोटूलमधील कोरीव लाकडी खांब

✓
□ मेळघाट तहसील
मधील कोरकूचे
वासरी वादन.

□ अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट तहसीलमधील कोरकू नृत्यपथक

□ माडिया गोंड जमातीचे गाव, गडचिरोली जिल्हा

red turban with general round shape. On left and right sides there are two points. He usually wears a dhoti, a shirt and a coat. A big bag is held across a shoulder to collect grain and flour. When a Sarodi moves for practicing plamistry, he wears safron coloured clothes. He keeps long hairs and beared. Around his neck there are garlands of 'rudraksha'. His forehead is decorated with sandal wood paste. Ladies wear 9 yard sarees, similar to Vidarbha village women.

Household materials.—Generally huts and residences of Sarodis are small and low in height. Every entrant must bow down while entering into it. Inside arrangement is peculiar. Small platforms are made with pieces of wood and bamboos to keep boxes, beds and other materials. This arrangement is for protection from damp floor in rainy season and from various injurious insects throughout the year. In front of the hut there is an open space covered with grass. This is used for sitting and doing household work. For washing bodies, some huts have an enclosed space just nearby. Many of the Sarodis bathe in open.

As Sarodis lead a nomadic life, they possess simple and light materials. For cooking, they use aluminium pots. Water is stored in earthen pots. Peculiarly, every Sarodi family has some glasses, dishes and pots made of Kase, a mixture of some metals. They are now-a-days very costly, but have permanent value. These pots last long and are beneficial to health. These are imune to acidic reactions and hence they do not require periodic tin plating or coating.

Godadi.—Each and every Sarodi family has a peculiar piece of cloth viz. Godadi. Ladies prepare this godadi by stiching together pieces of used and old clothes of different colours, giving it an appearance of

a good design. It has many layers of cloth-pieces. This godadi is used for various purposes i.e. for guests, friends to sit on, to cover the body during sleeping hours etc. As it is made of many layers of cotton-cloth, it is very useful for protecting the body from cold during winter.

Out of used and wornout clothes, some ropes are prepared, which can be used in various ways; for tying sheeps, goats, young calves and for fixing tents or canopy etc.

Fairs.—Sarodis have their special fairs in addition to general Hindu fairs. A fair is held at Khateshwar-Jodmoha (Yavatmal) in the memory of Kanaknath (One of the nine Nath) on the 5th day of the second fortnight of Falgun month. It is estimated that about 3 to 4 thousands Sarodis from all over the Vidarbha assemble there and have a stay for 2-3 days. For the congregation common dinners are arranged from the funds collected through the Madedars or Patils of various groups. Another fair is held at Rotha (Wardha districts) in the month of Chaitra in honour of the Goddess Ranomai or Renuka. This fair has also considerable attendance of Sarodis.

As almost all Sarodis lead a nomadic life, these annual assemblies at fairs facilitate Sarodis to meet their relatives, exchange important information and especially to have marriage negotiations. Due to this facility and opportunity almost all Sarodis do not fail to attend these fairs.

Tent material.—For nomadic life a temporary shade is very essential. This must be made of very light material, which can be carried easily. The construction and demolition should be done in short time. For the canopy usually bamboo sticks or small branches of trees are used as frame, which is covered by thick pieces of cloth.

All these materials can be packed easily and carried by animals, with the Sarodis.

Camp life.—After the rainy season by Dasera or Diwali Sarodi families start their itinerary in groups. Generally a group of 10-15 families live together. All required material is loaded on the buffalo-backs. A suitable site near a village or a urban centre is selected for camping for some days. Small canopies are soon erected to accommodate the family members. Usually such site is selected near an assured water supply. The whole group is on move for about 8 to 9 months. Before the commencement of the monsoon these groups return to their base villages. During this period of itinerary they move over a vast region.

ECONOMIC ACTIVITIES

I. Business in she-buffaloes.

Purchase.—Life of Sarodis is very simple. Their sources of income are scanty and hence wants and expectations are limited. Generally each Sarodi family possesses some buffaloes. No family, however, poor it may be, is not without a she-buffaloe. It can be said that buffaloe is the centre of their economic activities.

When Sarodis are on move from one village to the other they hunt for dry-she buffaloes. Owners sell out such animals because for them it is very expensive to keep and feed these animals till calving stage. Hence they are sold at low prices and are purchased by these Sarodis. Female members of Sarodi families feed these animals adequately, look after them carefully till the stage of calving. It is observed that for fetching grass a group of 4-8 females, with sharp sickles goes out twice a day, in morning and afternoon, cut the grass and carry heavy head loads

to feed the animals. As far as possible green fodder is provided. For fetching such grass the women go far away. Sometimes they go out earlier in the morning by 4 a.m. and return before the sun-rise. Thus women folk exert physically very much to secure fodder. They never buy any fodder.

When the whole family is on move, such animals are also with them, while on move. When only male members are on move, purchased dry she-buffaloes are sent to their base villages through trucks, accommodating about 8 to 10 heads at a time. Thus, at the base villages or on move in camps, dry she-buffaloes are looked after very carefully.

Sale.—Just before or soon after calving she-buffaloes are sold at higher prices. A difference between sale price and purchase price is the profit earned by a Sarodi. It is guessed that this difference ranges between Rs. 1,000 to 1,500 per buffaloe. For this profit the Sarodi family, especially females, put in hard physical labour by providing adequate feed.

They sell such animals at livestock market-places held at Nagpur, Kalamb, Ghatanji, Arni and Digras. Those on move sale them at livestock market-places on their route. Generally buying and selling business is conducted by females. Sarodis seem to have good elementary knowledge of animal diseases. They treat sick buffaloes by using simple medicines, including leaves of some trees, easily available.

II. Business in he-buffaloes

Generally he-buffaloes die in young age. Economically they are supposed to be of lesser use than she-buffaloes. In non-rice track of Vidarbha he-buffaloes are not used for any specific use, as such they

are usually disposed of at an early age at a considerably low price. Sarodis buy such animals while on move and feed them carefully. These animals are collected till the livestock fair at Wani, held in March/April, where a separate site is provided for assembly and marketing of he-buffaloes. Most of the Sarodis sell he-buffaloes in this market. In Vidarbha the fair at Wani is supposed to be the biggest and famous for transactions in he-buffaloes and bullocks.

Male buffaloes are preferred and purchased by rice cultivators from rice growing regions of Vidarbha and Chhattisgarh plain in Madhya Pradesh. These animals are used for all agricultural operations and transport also. He-buffaloe is slow in speed but is stronger than a bullock and can carry heavier loads. They can easily stand the hard work to be done in knee-deep water in rice fields. As regard price, they are less priced than bullocks.

After the fair at Wani is over, and in case some animals are unsold the Sarodis attend livestock market-places in Madhya Pradesh, Orissa, Bihar and so on, till all the heads are sold out. Generally he-buffaloes are moved by truckking however longer the distance may be. The Sarodis accompany the animals on foot covering a distance of about 10-15 miles per day. By the advent of monsoon they return to their base village.

From this it can be inferred that the Sarodis are living links between the two regions. They are inter-state dealers; though their business is on smaller scale.

III. Palmistry

Almost every male Sarodi practices palmistry. They learn palmistry in an early age from the elderly persons in the "Beda". All

Sarodis are generally very talkative and possess sweet tongue by which they can attract customers. Immediately after an entry into a compound, Sarodi loudly states some bright past or future events about the house owner. In the beginning, people are reluctant to listen the forecast, they try to avoid him, but patiently and calmly by perseverance and with his sweet tongue, he overcomes the reluctant house owner. He praises the landlord and induces him to extend his arm and open the palm for reading and forecasting. Herein lies his skill. In return he gets some amount in cash or kind. Grain and flour are consumed or sold out and amount is accumulated and then remitted to the base village.

From the talk with some Sarodis it is learnt that they move over a vast and expansive area of India including Madhya Pradesh, Rajasthan, Gujarat, Uttar Pradesh, Orissa, Bihar, West Bengal, Assam, Nepal etc. for practicing this profession. In railways, they travel without ticket; sometimes reading the palm of the ticket collector or sometimes getting down from the train, if asked by the ticket collector to do so. Anyhow they manage to travel over a wide area.

Before leaving the base village a Sarodi obtains a certificate from the Sarpanch, the Police Patil or other respectable persons. All his particulars, including name, age, residence are mentioned in this certificate. These are very useful, when they are asked or interrogated by police officers in some matters. They never go out of the way and hence they can travel widely, on the strength of these character certificates. They also try to obtain some certificates from respectable persons about their skill and mastery over the art of palmistry and forecasting.

IV. Carpet, Tadhao, Blanket mending.

Sarodis are expert in mending old and torn carpets, blankets and tadhao. By doing this they earn money and bread. Generally farmers have to use big tadhaos for transportation of cotton and grain. While handling these carpets are torn, and as such they need repairs. Hence Sarodis get good business in villages. For this a long and stout needle is used. This needle is generally fixed in his red turban. In return, sometimes Sarodi ask for bread or food also ; that can satisfy his hunger.

V. Sale of dung manure

Every Sarodi family carefully collects the waste of animals. During the course of a year considerable quantity of manure is stored. Needy farmers approach the Sarodi families and purchase the same. This is also a source of income.

VI. Sale of Milk

Some of the Sarodi families who are leading a stationary life have other sources of income. As mentioned earlier, she-buffaloes are sold before or after calving ; but steady families do not sell such milch animals. They keep them and sell milk to hotel keepers, at nearby urban centre, where it

is in great demand. Some Sarodi families attend nearby fairs, with milch animals and sell the milk to hotel-keepers and other persons, who need it most. In this business they earn handsomely. At fairs there is great scarcity of milk ; hence it is sold at higher price.

Remittance of amount.—As mentioned earlier Sarodis move over a vast region practicing palmistry and carpet mending. Through these they earn money. It is quite risky to keep larger amount on person. So as and when the amount is more, part of it is remitted to their relatives at the base villages. From a cursory inquiry, it is gathered that money orders are received from far away places, like Gauhati, Dibrugad, Shillong etc. An amount of the remittance varies from Rs. 50 to 500. In the sub-post office at village-level the cash is limited. This is known to the Sarodi on move. Hence, when he remits larger sum he sends currency notes by registered and insured packet.

Change to settled life.—A change in nomadic life is set in, on a very small proportion. At Kalamb, Karangaon and Bhandari villages of Yavatmal district and Makardhokada and Udasa of Nagpur district, some settled Sarodi families are seen. But still male members follow nomadism for about 8 to 9

months. Females, old members and children enjoy a steady life. At these villages some small huts are constructed by them. But no permanent structure is seen. Even from these villages some families go on moving keeping their huts closed. Some families move on for years together and return after a gap of four to five years also. It seems that they take pleasure in moving over a wide area ; perhaps some Sarodis may not even entertain an idea of a stationary life.

Further study.—Though the Sarodis lead a nomadic life, their activities are of great economic utility. They rear she-buffaloes in dry period with utmost care. Especially women take much care and provide the animals with adequate feed. They also get handsome return for their hard labour. In purchasing dry she-buffaloes and selling them at calving stages, they play a significant role. Otherwise, these animals would have been neglected and perhaps sent to slaughter houses in young age. In a way their nomadism is complementary to settled life.

As regards he-buffaloes, they are inter-state dealers and living links between the areas. In this business they move over a vast region on foot, and visit villages, towns and market places in various states.

We must devise measures for the improvement of the scheduled castes and scheduled tribes so that they acquire the same status economically and educationally in our society.

— DR. S. RADHAKRISHNAN

आदिवासींच्या आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम

डॉ. गोविंद गारे

संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे ४११ ००१

महाराष्ट्र राज्यात सुमारे ५७ लाख आदिवासी लोक राहतात. राज्यातील लोकसंख्येची त्यांचे प्रमाण ९ टक्के आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासींत मुख्यतः भिल्ल, महादेव कोळी, गोंड, वारली, कातकरी, ठाकर, कोकणी, कोलाम आणि कोरक या जमातींचा समावेश होतो. बहुसंख्य आदिवासींची वस्ती ठाणे, नाशिक, धुळे, चंद्रपूर, यवतमाळ, अहमदनगर, जळगाव, पुणे आणि कुलाबा जिल्ह्यांच्या डोंगराळ व जंगल भागात आहे. हा ५७ लाख लोकसंख्येचा समाज हजारो वर्षांपासून अत्यंत खडतर जीवन जगत आहे. मानवाच्या तीन मूलभूत गरजा—अन्न, वस्त्र आणि निवारा ह्या भागवण्याची देखील आजही त्यांना यातायात पडते.

आदिवासींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून सरकारने ज्या योजना हाती घेतल्या आहेत, त्यांत “शिष्यवृत्त्या, वसतिगृहे आणि आश्रमशाळा” ह्या महत्त्वाच्या योजना आहेत. त्यांची फलश्रुतीही अपेक्षेएवढी नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासींमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण १-२ टक्के होते. गेल्या ३० वर्षांत ते केवळ २२ टक्क्यांपर्यंत वाढलेले आहे. या शिक्षणाचा अर्थ अक्षर ओळख आणि जेमतेम प्राथमिक शिक्षण एवढाच मर्यादित आहे. आदिवासींची बहुतेक वस्ती डोंगर-पहाडावर पाच-पंचवीस झोपड्यांच्या पाड्यावर असते. शाळा मात्र दूरवर असलेल्या मोठ्या गावात असते. या वाड्या आणि गावे यांना जोडणारे रस्ते नसतात. त्यामुळे आदिवासींची मुले क्वचितच या शाळांमध्ये जातांना दिसतात. याचा अर्थ हाच की, आदिवासींच्या सर्वांगीण जीवनाची जी परवड आहे तशीच त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचीदेखील आहे. आदिवासी विभागात सरकारने काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रे सुरू केलेली आहेत, परंतु या केंद्रांपर्यंत पोहचण्यास आवश्यक असे रस्ते नसल्याने त्यांचा फारसा उपयोग होत नाही. आणि कदाचित त्या केंद्रात गेलाच तर त्या ठिकाणी डॉक्टरचा पत्ता नसतो, डॉक्टर असला तर औषधांचा तुटवडा असतो.

पावसाळ्याचे चार महिने आदिवासींना फारच कठीण अवस्थेत काढावे लागतात. या चार महिन्यांत अक्षरशः त्यांची उपासमार होते. त्यामुळे त्यांना ज्वारीचा किंवा गव्हाचा घाटा अगर अंबिल आणि कडू कंदमुळे खाऊन दिवस काढावे लागतात. अपौष्टिक आणि अपुऱ्या आहारामुळे कित्येक लोकांना निरनिराळ्या आजारांना पावसाळ्यात तोंड द्यावे लागते. निवाऱ्यासाठी छोटीशी झोपडी, पिण्यासाठी शुद्ध आणि भरपूर पाणी अद्यापही त्यांना सहजपणे मिळत नाही. पाण्यासाठी उन्हाळ्यात त्यांना मैलमैल वणवण फिरावे लागते. चालू दुष्काळात आदिवासींचे पिण्याच्या पाण्याचे किती हाल झाले याची कल्पनाच करता येणार नाही. पाणी टिपण्यासाठी रात्री २ वाजेपासून लोक चार-चार मैलांवर जात असल्याचे अनेक ठिकाणी आढळून येते. त्यांच्या भागात रस्ते नाहीत, वाहतुकीसाठी साधने नाहीत, त्यामुळे सुसंस्कृत म्हणून समजल्या जाणाऱ्या समाजापासून दूर राहण्याची व एकलकोंडे जीवन जगण्याची त्यांच्यावर पाळी आलेली आहे. शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक मागासलेपणामुळे या समाजाचे शोषण निरनिराळ्या कारणांनी, निरनिराळ्या प्रकारे आजही चालू आहे. असे हे आदिवासींच्या स्थितीचे विदारक चित्र आहे. आदिवासींचा खरोखरच विकास करावयाचा असेल तर आर्थिक क्षेत्रात होणाऱ्या त्यांच्या पिढवणुकीला प्रथम आळा घातला पाहिजे. त्यासाठी थारुमातुर उपाय योजून चालणार नाहीत.

आदिवासींच्या आर्थिक प्रश्नांचा विचार करताना “जमीन, जंगल आणि आदिवासींचे शोषण” या बाबींचा प्रामुख्याने विचार केला पाहिजे. कारण त्यांच्या आर्थिक जीवनाशी या दोन-तीन महत्त्वाच्या बाबींचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे. भारतात आणि महाराष्ट्रात देखील निरनिराळ्या ठिकाणी आदिवासींनी जी बंडाळी केली त्याचे प्रमुख कारण जमिनीचा प्रश्न व त्यांचे शोषण हेच होते. श्री. डेबरभाई यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने

व शासनाने नेमलेल्या इतर समित्यांनी देखील आपआपल्या अहवालात हे स्पष्टपणे नमूद केलेले आहे. भारतात जवळजवळ ८० टक्के आदिवासी लोकांच्या उपजीविकेचे साधन शेती आहे. १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे महाराष्ट्रातील आदिवासींमध्ये शेती व शेत-मजुरी करणारे सुमारे ९० टक्के स्त्री-पुरुष आहेत. यावरून शेती आणि शेतजमिनीशी त्यांचा किती निकटचा संबंध आहे याची कल्पना येते. बिगरआदिवासींच्या आदिवासी-संबंधी काही भ्रामक कल्पना आहेत. त्या म्हणजे, ते आळशी आहेत, ते दिवसभर गावात बसून राहतील, परंतु मजुरीच्या कामावर जाणार नाहीत वगैरे; आणि त्यामुळे ते आजही हलाखीचे जीवन जगत आहेत. १९७१ च्या जनगणनेमध्ये दिलेल्या आकड्यांवरून वरील आरोप किती निरर्थक आहेत हे सिद्ध होते. ग्रामीण विभागांतील आदिवासी स्त्री-पुरुषांत काम करणाऱ्यांचे प्रमाण अनुक्रमे ५७ टक्के होते. यावरून हे स्पष्ट होते की, आदिवासी स्त्री-पुरुषांमध्ये काम करणाऱ्यांचे शेकडा प्रमाण बिगरआदिवासींच्या मानाने निश्चित जास्त आहे. जिथे आदिवासी आळशी, काम न करणारा असेल तिथे त्यांच्या शारीरिक दुर्बलतेचाच वाटा अधिक असतो. तृणधान्यावर जगणारा, अपौष्टिक आहारामुळे तो शरीराने दुर्बल असतो, सतत दीर्घ काळ त्याला कष्टही पेलवत नाहीत. ही वस्तुस्थिती ध्यानी घेतली पाहिजे.

आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीचा विचार करताना प्रथम जमिनीसंबंधी विचार करावयास हवा. या समाजात ५२ टक्के लोक स्वतः शेतकरी असून ४० टक्के लोक शेतमजूर आहेत. ६९ टक्के आदिवासींच्या स्वतःच्या मालकीच्या जमिनी आहेत तर २२ टक्के लोक दुसऱ्याच्या जमिनी खंडाने करतात. ९ टक्के ज्या जमिनी करतात त्या स्वतःच्या मालकीच्या किंवा भागीदारीत असतात. शेती करीत असलेल्या ७७ टक्के आदिवासी शेतकऱ्यांच्या जमिनीचे क्षेत्रफळ लहान व मर्यादित असल्या-

मुळे त्यावर त्यांची वर्षभर उपजीविका होऊ शकत नाही. त्यामुळे त्यांना लाकूडतोड, वाहतूक मजुरी, हळी, बिगार, शेतमजुरी करून पोट भरावे लागते.

उत्पादनाच्या साधनांकरता लागणारा पैसा व कुशलता यांचा अभाव हे आदिवासींच्या गरिबीचे प्रमुख कारण आहे. आदिवासी सरळ स्वभावाचे असल्यामुळे इतर पुढारलेल्या समाजांतील लोकांशी ते स्पर्धा करू शकत नाहीत. सावकार व काही व्यापारी यांनी आदिवासींची पिळवणूक केल्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत हलाखीची झाली आहे. त्यांच्या जमिनीसंबंधीचा मुख्य प्रश्न म्हणजे जमिनीचा प्रकार आणि सुपिकपणा. आदिवासींच्या चांगल्या सुपीक जमिनी काढून घेऊन त्यांना डोंगर-कपारीत लोटण्याचे काम शेतकानुशतके होत आले आहे; त्यामुळे त्यांची वस्ती डोंगराळ व जंगल भागात आणि त्यांच्या जमिनी डोंगरमाथ्यावर किंवा डोंगरउतारावर आढळतात. ह्या जमिनी वरकस, उंच-सखल, आणि बऱ्याचशा नापीकच असतात. अधिक अंगमेहनत करूनही वर्षभर लागणारे धान्य ते पिकवू शकत नाहीत. नापीक आणि वरकस जमिनीमुळे नागली, बरी, सावा, कोदरा, कुळीथ यांसारखी निःकृष्ट दर्जाची तृणधान्ये त्यांना पिकवावी लागतात. तीही त्यांना वर्षभर पुरू शकत नाहीत. त्यामुळे वर्षातील काही महिने त्यांना उपासमार काढावी लागते. आदिवासींना वर्षभर पोटभर लागणारे अन्न कसे निर्माण करता येईल, ही त्यांची आजची खरी शेती समस्या आहे.

पूर्वी बहुतेक सर्वच आदिवासी जमातींत स्थलांतरित शेतीची पद्धती अस्तित्वात होती. आज ही पद्धत फारशी कुठे अस्तित्वात नाही. चांदा जिल्ह्यातील गोंड लोकांत तिचे प्रमाण अल्पसे आढळते. तरीदेखील सध्याच्या आदिवासींच्या शेती पद्धतीवर या पद्धतीचा पुष्कळच परिणाम झालेला दिसतो. अद्यापही आदिवासींत प्रचलित असलेली "दळी पद्धत", "राब पद्धत", "भडस पद्धत" ही स्थलांतरित शेतीचीच सुधारलेली रूपे आहेत. एकंदरीत अपुरी जमीन, निःकृष्ट शेती, पारंपारिक शेती-पद्धती, कुशलता आणि उत्पादनाच्या साधनांकरता लागणारा पैसा यांचा आदिवासींच्या शेती सुधारणेच्या कार्यावर फार मोठा परिणाम झालेला आहे आणि त्यामुळे शेतीसुधारणेच्या निरनिराळ्या योजनांचा लाभ त्यांना घेता येत नाही.

आदिवासींत शेतमजुरांचे प्रमाणही मोठे (४० टक्के) आहे. त्यांच्या उपजीविकेची साधने, शेतमजुरी, जंगलतोड, हळी, बिगार,

जंगल उत्पादने गोळा करणे हीच आहेत. एके काळी हे भूमिहीन आदिवासी जमिनीचे मालक होते. परंतु सावकारांच्या कर्जापोटी, दुष्काळ व इतर कारणांमुळे त्यांच्या जमिनी बिगरआदिवासींकडे हस्तांतरित झाल्या. अशा प्रकारच्या गैरकायदेशीर आणि फसवणुकीच्या मार्गाने हस्तांतरित झालेल्या जमिनीचा प्रश्न आजही सरकारला भेडसावीत आहे. जमिनीची बेकायदेशीर हस्तांतरे रोखण्यासाठी निरनिराळे कायदे करून देखील कायद्याच्या पळवाटांमुळे आजही कित्येक ठिकाणी आदिवासींच्या जमिनी बिगर-आदिवासींकडेच आहेत.

मार्गदर्शक तत्त्वे.—आदिवासी शेतकऱ्यांची आजची समस्या व त्यावर केले जात असलेले उपाय अगर प्रयोग लक्षात घेता आदिवासी विभागात शेती समस्येसंबंधी जे अनुभव आहेत ते लक्षात घेता पुढील आर्थिक कार्यक्रमासाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वे मांडता येतील :—

(१) महाराष्ट्रातील आदिवासींची शेती ही लहान जमीनधारकांत मोडते. त्यामुळे ह्या जमीनधारकांच्या विकास योजनेची तत्त्वे आपणास स्वीकारावी लागतील.

(२) इतर लहान जमीनधारक व आदिवासी जमीनधारक यांतील मूलभूत फरक असा आहे की, इतर लहान जमीनधारक हे तुलनेने सुशिक्षित असल्यामुळे त्यांना उत्पादनाची साधने पुरवली की ते जलद-गतीने प्रगती करू शकतात, परंतु आदिवासींच्या बाबतीत मात्र तशी अपेक्षा करता येणार नाही. त्यांना उत्पादनाच्या साधनांबरोबर उत्पादन-वाढीचे शिक्षणही द्यावे लागेल. हे मार्गदर्शन जर योग्य असले तरच ते प्रगती करू शकतील.

(३) शेती सुधारणेच्या कार्यक्रमात जल-सिंचनाच्या कार्यक्रमाला अग्रक्रम देण्यात आला पाहिजे. या कार्यक्रमांमुळे सध्याची एकपिकी जमीन दुपीक होऊ शकेल. शिवाय शाश्वत पाण्यामुळे त्यांना अधिक उत्पादन देणाऱ्या पिकांच्या जातीची लागवड करता येईल. आदिवासींच्या जमिनी डोंगरमाथ्यावर, डोंगर उतारावर किंवा उंच-सखल भागात असल्यामुळे विहीर व ऑइल इंजिनांचा तितकासा फायदा होत नाही. त्याऐवजी पाझर तलाव आणि पावसामुळे होणारी जमिनीची धूप थांबवून जमिनीचा पोट आणि सुपिकपणा वाढवण्यासाठी ताला-बँडिंग व उतारावर टेरेंसिंगची उपाय-

योजना उपयुक्त ठरेल. अशा योजनांना शेती कार्यक्रमात अग्रहक्क देण्याची आवश्यकता आहे. आदिवासी शेतकरी स्वतःच्या पायावर उभा राहून उत्पादनाची साधने निर्माण करतील, हे शक्य शक्य वाटत नाही. गेल्या ३० वर्षांच्या अनुभवाने हे सिद्ध झाले आहे. १-२ टक्के शेतकरीदेखील स्वतःची जल-सिंचनाची साधने निर्माण करू शकला नाही, त्याचे मुख्य कारण ह्या साधनांसाठी लागणारे भांडवल उभारण्याची त्यांची आर्थिक परिस्थिती नाही. म्हणून आदिवासींना जलसिंचनासाठी लागणारी साधने उपलब्ध करून देणे, हा राष्ट्रीय भांडवल गुंतवणुकीतील जास्त वाटा शासनाने उचलला पाहिजे.

(४) निःकृष्ट जमिनीमुळे आदिवासी आपल्या जमिनीत नागली, वरई, कोदरा यांसारखी हलक्या प्रतीची धान्ये पिकवतो. अधिक धान्य पिकण्याच्या दृष्टीने शेती संशोधन वाढवून निःकृष्ट धान्याच्या संकरित जाती निर्माण करणे व जेणेकरून आदिवासींच्या पिकांच्या उत्पन्नात वाढ होईल यावरही लक्ष केंद्रित होणे जरूरी आहे.

(५) आदिवासींच्या शेती सुधारणेची प्रक्रिया ही सतत चालणारी आहे. हे लक्षात घेऊन शेतीविषयक प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम अधिक कार्यक्षम केला पाहिजे. आदिवासींमधील तरुण शेतकऱ्यांना शेती सुधारणेचे शिक्षण देणारी प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन होण्याचीही निकड आहे.

(६) आदिवासींच्या हस्तांतरित झालेल्या जमिनीचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. हस्तांतरित झालेल्या जमिनी त्यांना पुन्हा मिळवून देणे व पुढे आदिवासींच्या जमिनी बिगरआदिवासींना घेण्याबाबत बंधन घालण्यासंबंधीचे कायदे पास करणे व कडक अंमलबजावणी करणे जरूरीचे आहे.

(७) आदिवासींच्या आर्थिक समस्येमध्ये बेरोजगारी किंवा अपुरी रोजगारी ही समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यासाठी शेतीला पूरक योजना कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय, उभ्या राहण्याची भावी काळात गरज आहे व त्यासाठी आदिवासींना आर्थिक साहाय्याची मोठी गरज आहे. सरकारी आणि बिन-सरकारी नोकऱ्यांमध्ये राखीव जागांचे प्रमाण गेल्या ३० वर्षांत अद्याप पूर्ण

करता आलेले नाही. आदिवासींना नोकरी देण्याच्या योजनेमध्ये त्यासाठी आमलाग्र बदल करण्याची जरूरी आहे. तसेच अशिक्षित आदिवासींना त्यांच्याच भागात पुरेसे काम उपलब्ध करून देणेही आवश्यक आहे.

आर्थिक शोषण.—आदिवासींचे शोषण ही एक विकट समस्या आहे. दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव, शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक मागासलेपणा, या कारणांमुळे या समाजाचे शोषण निरनिराळ्या कारणांनी, निरनिराळ्या प्रकारे चालू आहे. व्यापारी, दुकानदार, सावकार, जमीनमालक व तथाकथित इतर मंडळीही त्यांच्या अडचणींचा, अज्ञानाचा आणि दुबळेपणाचा फायदा घेतात. आदिवासीला शेतीपासून जे थोडेफार उत्पन्न मिळते ते उत्पन्न सावकार, दुकानदार, जमीनमालक सौदेबाजीने, सावकारीपायी घेऊन जातात. सुगीच्या दिवसांत सावकार, दुकान आणि जमीनमालकांचे जथे पाड्यांवरून फिरू लागले की आदिवासींत भीतीचे वातावरण पसरते. सावकारी नियंत्रणाचा कायदा आहे की नाही, असा त्यावेळी प्रश्न पडतो. पावसाळ्यापूर्वी लग्नाच्या सराईत आदिवासींची नागवणूक होते. त्याला गरजेच्या अनेक वस्तू हव्या असतात, पण त्यासाठी रोख पैसा जवळ नसतो. शेवटी दुकानदार, सावकारांचाच आश्रय घ्यावा लागतो आणि गरजेपोटी तो कर्जाच्या चक्रात गुरफटला जातो. एकदा का तो कर्जात गुरफटला की, दामदुप्पट व्याज, खोटे हिशोब, पडते बाजारभाव, अडवणूक, अज्ञानाचा फायदा या सगळ्या अंगांनी तो नागवला जातो. सावकाराशिवाय बाजारात त्याची कुठेच "पत" नाही. बहुसंख्य आदिवासींना थोडीच जमीन असल्यामुळे शेती सहकारी संस्थांतही त्यांना पाहिजे तेवढा वाटा मिळत नाही. भूमिहीन आदिवासींची दशा तर याहून फारच कठीण असते. जवळ तारणासाठी काहीच नसते. तो कुठेही गेला तरी नागवला जातो. सहजगत्या काम होत असल्याचा अनुभव त्याला कुठेच येत नाही. त्यामुळे शेवटी "सोसायटी नको, सरकार नको सावकारच बरा" असे म्हणण्याची त्याला वेळ येते.

आदिवासींचे हे शोषण कमी केल्याशिवाय आदिवासी विकास योजनेचा दृष्य परिणाम आढळून येणार नाही. त्यासाठी पुढील काही योजनांची भावी काळात गरज आहे :—

(१) आदिवासींच्या प्राथमिक गरजेच्या वस्तू त्यांना त्यांच्या भागात सहकारी संस्थे-

मार्फत माफक दराने सुलभतेने मिळाल्या पाहिजेत. उदा.—मीठ, तिखट, तंबाखू, विडी, रॉकेल, गोडतेल, कपडा. त्यामुळे दुकानदारांकडून होणारे त्यांचे शोषण थांबवता येईल.

- (२) माल योग्य वजनाने व योग्य दरांत घेण्याची व्यवस्था त्यांच्या विभागातच असणे आवश्यक आहे. जंगलातील गौण उत्पादन देखील योग्य दराने विकत घेण्याची सोय आवश्यक आहे.
- (३) योग्य वेळी व माफक दराने कर्ज मिळाले पाहिजे. असे झाले तरच सावकाराकडे जाण्याची त्यांची प्रवृत्ती कमी करता येईल व कालांतराने सावकारी पाशातून त्याची मुक्तता होऊ शकेल.
- (४) गरजेच्या वेळी मजुरी मिळण्याची हमी असली पाहिजे. शेतीची जंगलातील कामे नसतील त्यावेळी ते मजुरी करून पोट भरतील. वर्षाचे ४-५ महिने आदिवासींना अजिबात काम नसते.
- (५) पिळवणूक करणाऱ्या व्यक्ती कोण आहेत त्याची खात्री झाल्यास त्यांना त्या भागातून घालवले पाहिजे किंवा त्यांच्यावर कडक बंधने लादली पाहिजेत.
- (६) दळणवळणाच्या सोयी वाढल्या पाहिजेत यामुळे आदिवासी विभागाचा विकास साधणे शक्य होईल. त्याचबरोबर शिक्षणाचा प्रसारही झपाट्याने करण्यासाठी आश्रमशाळा, मध्यवर्ती शाळा, वसतिगृहे, बालवाड्या वाढवण्याची व त्या अधिक कार्यक्षम करण्याची जरूरी आहे. शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्यास आदिवासींची फसवणूक थांबेल.

आदिवासींच्या आर्थिक जीवनात जमिनी खालोखाल जंगलाचे स्थान आहे. आदिवासी जंगलाच्या आश्रयानेच रहात असल्यामुळे जंगलाचा त्यांच्या जीवनावर दाट परिणाम झालेला आहे. इ.स. १८९४ च्या प्रथम वननीतीपूर्वी जंगलावर व जंगलातील पडिक जमिनीवर आदिवासींचे संपूर्ण अधिपत्य होते. या वननीतीमुळे त्यांचे हक्क अमान्य करून त्यांचे रूपांतर सवलतीत करण्यात आले. त्यानंतरही काही प्रमाणात आदिवासींना जंगलाचा लाभ घेता येत होता. जंगलातील अनेक चीजवस्तू तो गोळा करत होता. परंतु १९५२ च्या राष्ट्रीय वन धोरणानुसार आदिवासींना मिळणाऱ्या सवलती आणखीनच कमी करण्यात आल्या. कसण्यासाठी मिळणाऱ्या जंगलातील जमिनी सरकारने काढून घेतल्या. गावाशेजारील

राखीव जंगलाचा वापरही आदिवासींना करता येईना. जंगलातील गवत, सरपण, पालापाचोळा, फळे घेण्यास व जंगलातून जनावरे चारण्यावरही बंधने घालण्यात आली.

राष्ट्रीय वन धोरणाचा मुख्य गाभा वनविकास व आदिवासी विकास असा ठेवण्याची व आदिवासींच्या जंगलविषयक सवलती मर्यादित स्वरूपात ठेवण्याची गरज आहे. जंगलातील संपत्तीच्या वाढीसंबंधी व जंगलातील इतर सर्व कामे आदिवासीमार्फत करून घेण्याची विधायक दृष्टी व तशाच योजना आखण्याची जरूरी आहे. त्यासाठी जंगल उत्पादनावर प्रक्रिया करून त्यापासून नवीन उद्योगधंदे आदिवासी भागात सुरू करण्याची गरज आहे.

आदिवासींचे आर्थिक शोषण थांबवण्यासाठी जंगल कामगार सहकारी संस्थांची उभारणी करण्यात आली. आज महाराष्ट्रात सुमारे ३०० जंगल कामगार सहकारी सोसायट्या आहेत. त्यांनी गेल्या ३० वर्षांत कंत्राटदारांच्या अमानुष कचाट्यातून व शोषणातून आदिवासीला सोडवले आहे. आदिवासींना योग्य ती मजुरी उपलब्ध करून दिली आहे. आदिवासींच्या सोसायट्या झाल्या, पण त्यामुळे आर्थिक स्थैर्यावर आदिवासी कुठे उभा आहे? जंगलाची तोड, वाहतूक या कार्यक्रमांच्या पुढे सोसायट्यांची मजल गेली नाही. आदिवासींना आर्थिक स्थैर्ये कसे मिळवता येईल याचा नव्या मूल्यांच्या निकषावर पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे. आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेत जंगलाचे स्थान महत्त्वाचे आहे, हे लक्षात घेऊन जंगल संपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग आदिवासी कल्याणासाठी करण्याचे धोरण आखण्याची जरूरी आहे. अर्थात आर्थिक स्थैर्याचे कार्यक्रम अमलात आणण्यासाठी व त्या योजनांचा आदिवासींना जास्तीत जास्त उपयोग करून देण्यासाठी आदिवासींत नवे नेतृत्व निर्माण करण्याची जरूरी आहे. शासनाच्या विविध पातळींवर आज आदिवासींचे काही प्रतिनिधी आहेत, पण ते आदिवासींच्या दुःखाबद्दल व अडचणींबद्दल आवाज उठवत नाहीत. आदिवासींना काही सवलती मिळतात तीही मेहरबानी समजली जाते. त्यामुळे देणाऱ्यांना अहंता व घेणाऱ्यात लाचारीचा प्रादुर्भाव दिसतो.

आदिवासी समाजात नव्या कार्यकर्त्यांचा उदय झाला आहे, पण ते कार्यकर्ते आश्रयाने पुढे आले आहेत. त्यामुळे त्यांचे नेतृत्व पुरेसे तेजस्वी नाही. वसतिगृहे, शाळा, आश्रमशाळा, जंगल सोसायट्या व इतर अनुदानावळंबी

[पृष्ठ ३३ वर]

आदिवासींचे काही धार्मिक विधी

डॉ. (सौ.) शैलजा देवगांवकर

एम.ए., पी.एच.डी.

धर्मविषयक कल्पना

धर्म ही अखिल मानवी समाजाला परिचित बाब आहे. भारतीय समाजसुद्धा पूर्वापार धर्मप्रिय आहे. अमेरिकेसारख्या अति प्रगत देशातील लोकसुद्धा धर्म आणि देव मानतात. १९६४ साली ब्लू हॅरिस ह्यांनी अमेरिकेत एक पाहणी केली. त्यानुसार ९७ टक्के जनता देवाचे अस्तित्व मानण्याच्या प्रवृत्तीची असल्याचे आढळून आले. ऑक्सफर्ड विद्यापीठात शिकणारे विद्यार्थीसुद्धा मनोभावे परमेश्वराची प्रार्थना करणारे आहेत. ख्रिस्ती, मुसलमान, हिंदू, बौद्ध इत्यादी समुहांची धर्मपरायणता तर सर्वश्रुत आहेच.

“धर्म” शब्दाच्या मूळ अर्थाचा विचार केल्यास (धृ-धारणा) समाजाची धारणा ज्या-पासून होते तो धर्म असा होतो. मानवाच्या अतिप्राचीन अवस्थांमध्ये दंड-शक्तीने समाजाचे नियमन झाले. दंड-शक्तीची जागा कायद्यानेही घेतली, पण संपूर्ण समाजाची जीवन पद्धती व आचारसंहिता यात परंपरा सातत्य राखून नियमन करण्याचे कार्य धर्मद्वारेच झाले असे तज्ञांचे मत आहे. धर्म म्हटला की, पूजा-अर्चा, होम-हवन, कर्मकांड यावर पुष्कळच भर दिलेला असतो. परमेश्वराच्या निर्गुण-निराकार स्वरूपाची प्रार्थना सामान्य लोकांना अशक्य-प्रायच असते म्हणून बहुजन समाजाच्या बाकलनास सहज शक्य अशा परमेश्वराच्या सगुण साकार स्वरूपाची पूजा-अर्चा आणि प्रार्थना अशा गोष्टींना महत्त्व प्राप्त होणे हे योग्यच आहे.

त्याचप्रमाणे अलौकिक, अद्भुत आणि अनाकलनीय व विराट शक्तीशी तडजोड ही पण धर्मातील एक मूलभूत भावना आहे. म्हणूनच गूढ शक्तींवर श्रद्धा निर्माण होते. आणि काही अशी का होईना मनुष्य दैववादी बनतो. प्रत्येक मानवाच्या आणि मानव समूहाच्या व्यक्तीगत आणि सामाजिक जीवनात अशा प्रकारचे प्रसंग येतात म्हणून कोणताही मानवप्राणी आणि समाज असो, पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेही असो, धर्मकल्पना, श्रद्धा आणि पूजा प्रकार हे

येतातच. त्याचे स्वरूप स्थलकालमानाप्रमाणे निरनिराळे असू शकते. आपण स्वतःला बुद्धिदवादी म्हणून घेत असूनही धर्मावर श्रद्धा ठेवणारे आहोत (फक्त प्रगती एवढीच की, शास्त्रीय दृष्टिकोनातून आता धर्माचा विचार करण्याची वृत्ती वाढीस लागली आहे) मग आदिमांची त्यांच्या धर्म, त्यातील पूजा-अर्चा, अलौकिक व अनाकलनीय शक्तींवर प्रगाढ श्रद्धा, देवदेवता आणि त्यांना प्रसन्न करण्यासाठी केलेले कर्मकांड, निसर्गाच्या रौद्र स्वरूपाची पूजा इत्यादी गोष्टींवर अढळ निष्ठा असल्यास खास नवल नाही. त्याच गोष्टींचा परामर्श प्रस्तुत लेखात घेण्यात आलेला आहे.

भारतातच नव्हे, जगात इतरत्रही अनेक आदिम जाती आहेत. ह्या आदिम जमाती प्रगत समाजापासून दूर आणि अलग राहिल्याने आजही कमी-जास्त प्रमाणात मागासलेल्या राहिलेल्या आहेत. ह्या आदिमांना संघटित ठेवण्याचे कार्य त्यांच्या धर्मने केलेले आहे. त्यांना त्यांच्या “श्रद्धांनी” मानसिक आणि दैवी सामर्थ्य पुरविले आहे. त्यामुळे त्यांच्या परंपरांच्या मागे एक प्रकारचे “दैवी वलय” निर्माण होऊन धार्मिक कर्मकांड व प्रार्थना व पूजा इत्यादी प्रकार जाचक निर्बंध न वाटता पवित्र आणि उपकारकच ठरले आहेत.

निसर्गपूजा.—आदिमांच्या धर्मात अनेक प्रकारच्या वस्तूंची पूजा करण्यात येते. निसर्गाच्या सान्निध्यात ते सतत वावरतात म्हणून निसर्गपूजक आहेत. पंचमहाभूतांची (पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश) ते पूजा करतात. पर्वत, वृक्ष, नदी, तारे, चंद्र, सूर्य, निरनिराळ्या प्रकारचे पवित्र तीर्थस्थान ह्याची पूजा परंपरागत पद्धतीने करताना आढळतात. ह्यातच पशू, पक्षी व प्राणी ह्यांचाही समावेश होतो. ह्या सर्व गोष्टींना परमेश्वराचे स्वरूप मानून त्यांच्या संहारक सामर्थ्याची जाणीव मनात ठेऊन त्यांच्या प्रसन्नतेसाठी प्रार्थना केली जाते.

गूढ शक्तींची पूजा.—आदिमांच्या जीवनात जन्म, मृत्यू, स्वप्न इत्यादी कूट प्रश्न त्यांना

वासदायक ठरतात. त्याचप्रमाणे भूत-प्रेत, समंध, पिशाच्च, वाघोबा, म्हसोबा, मरीमाय इत्यादी गूढ गोष्टींबद्दल भयानक स्वरूपाची भीती वाटते. मृत पूर्वजांबद्दल भीतीयुक्त आदर त्यांच्या मनात असतो. मृतात्म्याला जर प्रसन्न ठेवले नाही तर राक्षस किंवा दुष्ट शक्तीचे रूप घेऊन तो मृतात्मा आपल्याला छळू शकतो ह्या जाणिवेतून मृत पूर्वजांची पूजा हा प्रकार आढळतो. मृतात्म्याला आवडणारी वस्तू, आवडणारा पदार्थ (खायला), प्यायला पाणी, चादर, खाट इत्यादी वस्तू अर्पण करून त्याला खूप ठेवल्यास तोही आपणांस चांगल्या गोष्टीं-साठी मदत करतो आणि संकट निवारणाचे कार्य करतो अशी त्यांची श्रद्धा आहे.

ह्याबरोबर सर्वदूर अशीही एक श्रद्धा आहे की, ह्या सर्व गोष्टींच्या पलिकडे अगदी आकाशाच्याही पलिकडे—एक “खूप मोठा परमेश्वर आहे.” तो सर्वांच्याकडे अगदी बारकाईने लक्ष देत असतो. त्यानेच हे आकाश, ही माणसे, ह्या नद्या, हे प्राणी, जेवढे म्हणून हे भौतिक जग आहे, ते निर्माण केलेले आहे. सर्व काही चांगले (भले) व्हावे यासाठी त्याची प्रार्थना करून त्याला प्रसन्न ठेवणे अत्यंत अगत्याचे मानले जाते. मात्र तो परमेश्वर इतका दूर आहे की, त्याच्यापर्यंत प्रार्थना पोहोचणे कठीणच असते. मग ज्या दुष्ट शक्ती आहेत त्या तर वास देतात. काय करावे ?

त्यासाठी “जादू” ह्या प्रकाराची आदिवासी धार्मिक कर्मकांडात सरमिसळ झालेली दिसते. अर्थात जादू ही जशी संरक्षक आहे तशीच ती विनाशक पण आहे. दुष्ट शक्तींपासून संरक्षण देणारी जादू ही विधायक स्वरूपाची मानली जाते. धार्मिक मंत्रतंत्रात तिचा उपयोग केला जातो. मात्र शत्रूचा विनाश करण्यासाठी वापरली जाणारी जादू बाधक आणि “काळी जादू” (Black Magic) म्हटली जाते आणि ही जादू व धार्मिक मंत्र-तंत्र अतिशय अधिकार-वाणीने आणि एका विशिष्ट तालाने (Rhythme) म्हटल्या जातात. त्यामुळे त्यांचा व्यक्तीवर योग्य तो मानसिक परिणाम होऊन अपेक्षित कार्य घडून जाते.

बळी पुजारी इ.—कुठल्याही देवतेला किंवा शक्तीला प्रसन्न करण्यासाठी “बळी” अर्पण करणे हे देखील आदिमांच्या धार्मिक कल्पनेचे एक आवश्यक अंग होय. बळींच्या धार्मिक विधीत अनेक प्रकारचे “निषेध नियम” (Tabaur) पाळल्या जातात. उदा. तोडा लोक धार्मिक समारंभात स्त्रिला भाग घेऊ देत नाहीत. कोलाम लोक श्रावण सोमवारी

मांस भक्षण करीत नाहीत. कुल-प्रतिक (Totem) पशुपक्ष्यांची हत्या करीत नाहीत.

ह्या सर्व कर्मकांडात त्यांचाही एक "दलाल" असतोच. ह्या धार्मिक दलालाला निरनिराळ्या जमातींत निरनिराळी नावे आहेत. मध्यप्रदेशात त्याला "बैगा, गुणिया, पंडा" असे म्हणतात. कमार जमातीत "झांकर" असे म्हणतात. गोंड त्याला "भूमिया" म्हणतात, तर गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया त्याला "पेरमा" म्हणतात. सर्वसाधारणपणे "भगत" किंवा "भूमिया" म्हणून त्याला ओळखले जाते. हा भगत म्हणजे त्यांच्या जमातीतील एक "प्रेषित" संतच असतो. त्याला डॉक्टरी ज्ञान येणे आवश्यक असते. जादू, मंत्र-तंत्र या-बरोबरच जमातीच्या परंपरागत गोष्टींचे ज्ञानही आवश्यक असते.

धार्मिक विधी ह्याबरोबरच "महुआ किंवा ताडी" अर्पण करणे आणि पिणे देखील महत्त्वाचे असते. ढोलासारखे वाद्य तर असतेच, पण बळीसुद्धा असतो. अंडे, कोंबडी, बकरा, रेडा हे बळीतर असतात, पण कधी कधी "नरबळी" सुद्धा देवतेला प्रसन्न करण्यासाठी अर्पण केला जातो.

विविध देवदेवता—आदिवासींच्या देवदेवताही अनेक प्रकारच्या आहेत. निलगिरी पर्वतावरील तोडा जमात १६०० देवांची पूजा करते. त्यात जलदेवता पण आहेत. मात्र सर्वसाधारणपणे आदिवासी बडा देवाचे आणि "काली देवी"चे भक्त असतात असे आढळून येते. बडा देव म्हणजे महादेव हा त्यांच्या आणि आपल्या-मधला दुवा आहे. बडा देवाला विविध प्रकारची नावे आढळतात तसेच लोककथाही दिसून येतात.

गडचिरोली जिल्ह्यात त्याला "फेरसोपन", तर बस्तरमधील गोंड जमातीत "भेरा पेन" असे म्हणतात. मंडळाकडील परधान "प्रेम-नारायण" म्हणतात. ओरिसाकडे "बडियाल पेन" म्हणतात, तर छोटा नागपूरकडील खोंड लोक "बेरो गोसाइन" किंवा "बोर पेन्" म्हणतात.

तसेच, देवीची सुद्धा "काली कंकाली" देवी अन्नाली, मरियाई" अशी विविध नावे दिसून येतात.

बडा देवाच्या निर्मितीच्या अनेक आख्यायिका आहेत. त्या सांगणारे आणि गाणी रूपाने गाऊन दाखवणारे परधान, पाटाडी, भाट आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यात "सोळा काठी अठरा ठेमसे" हे पारंपारिक धार्मिक अभ्यानरूपी

गीते गाणारे लोक सापडतात. तसेच पांढर-कवड्याजवळ परधान लोक पारंपारिक लोकगीते गाऊन दाखवितात.

बडा देवाला कुठे "सूर्य पुत्र" मानतात, तर कुठे "पहिला कुलपुरुष" मानतात. कोणी त्याला "परमपुरुष" म्हणतात आणि पहिल्या मानवाचा सन्मान देतात. मात्र एवढे खरे की, आदिवासींच्या देवकुळात बडा देवाला फार मान आहे. थेट बंगालपासून तो महाराष्ट्रातील गोंड आदिवासी जमातीत त्याची पूजा केली जाते.

कुलचिन्ह—आदिवासींच्या सामाजिक, धार्मिक जीवनाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे कुलचिन्ह किंवा कुलप्रतिक (Totem). कुलप्रतिकची पूजा करणे आणि जो पक्षी किंवा प्राणी कुलप्रतिक असेल त्याची हत्या न करणे अशा प्रकारचे धार्मिक निर्बंध आदिवासी मोठ्या श्रद्धेने पाळत असतात. त्याचप्रमाणे एकच कुलचिन्ह असलेल्या लोकांची लग्ने होत नाहीत. हिंदू लोकांतील गोत्र पद्धती-प्रमाणे ही पद्धत वाटते. गोंड लोकांमध्येसुद्धा चार देवे, सहा देवे इत्यादी प्रकारची गोत्र-पद्धती असून त्यांच्या परस्परांच्या विवाहाच्या बाबत विशिष्ट प्रकारचे नियम पाळावे लागतात.

ह्या ठळक वैशिष्ट्यांसोबतच आदिवासी धर्माची आणखी काही खास वैशिष्ट्ये आढळून येतात. धार्मिक विधीतील पावित्र्याला आदिवासी लोक फार जपतात. ज्या ठिकाणी धार्मिक विधी करावयाचा असेल ती जागा स्वच्छ व पवित्र करून घेणे, रजस्वला स्त्रिची सावलीसुद्धा अपवित्र मानणे, पडवळासारखी वस्तू न खाणे इत्यादी. या निर्बंधांचे पालन काटेकोररीत्या केले जाते.

व्यक्तीच्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या प्रसंगांनासुद्धा धार्मिक विधीचे महत्त्व आदिवासी मानतात. जन्म, मृत्यू, विवाह, बारसे आणि इतर प्रासंगिक सणांना पारंपारिक विधींना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आदिवासींच्या धार्मिक जीवनात दिले गेले आहे.

विविध सणांमध्ये सुद्धा परमेश्वराचे अग्रस्थान आणि पारंपारिकतेला विशिष्ट स्थान असल्याचे दिसून येते. नवीन धान्य खाण्याच्या सणाला पहिली धानाची टोपली देवीला, मग गाव प्रमुखाला, मग धर्म प्रमुखाला आणि नंतर सर्वांनी ते धान्य खाण्यास सुरवात करायची. प्रथा किंवा रूढीला अनुसरूनच त्यांचे जीवन ते जगत असतात.

नृत्य—ह्या सर्व धार्मिक विधींमध्ये नृत्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. कोणताही आनंदाचा प्रसंग असो, धार्मिक विधी असो, आदिवासी आपला आनंद म्हणा किंवा आदर म्हणा नृत्याशिवाय व्यक्त करू शकत नाहीत. दैनंदिन जीवनात जेवण हे जितके शरीराला अपरिहार्य आहे, तितकेच अपरिहार्य स्थान नृत्याला आदिवासींच्या परंपरांमध्ये आहे. आनंदाच्या प्रसंगी रानफुलांनी नटलेल्या मण्यांच्या माळांनी सजलेल्या, मोरपिसे लावलेल्या आदिवासी युवती आणि विविध प्राण्यांचे मुखवटे घातलेले व खास पोशाख केलेले आदिवासी युवक जेव्हा ढोलाच्या तालावर देहभान हरवून नृत्य करतात तेव्हाच सणाची सांगता होते.

माडिया जमातीतील कांही विधी

गडचिरोली जिल्ह्यातील "माडिया" ही आदिवासी जमात सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून सांस्कृतिकरणाच्या कनिष्ठ स्तरावरील अति मागास जमात मानली जाते. त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण प्रथा-परंपरांनी ती जमात आपले आगळेपण टिकवून आहे. त्यांच्या जन्म-मृत्यू-विवाहादी प्रथा आणि पूजा प्रकार ते लोक पारंपारिक पद्धतीनेच साजरे करताना आढळतात.

सामान्यपणे लहान मुलाचा जन्म झाल्या-नंतर नवव्या दिवशी किंवा नाळ पडला असल्यास पाचव्या दिवशी मुलाचे नाव ठेवण्यात येते. नामकरण करण्याच्या दिवशी छोट्या बाळाला व त्याच्या आईला स्नान घालण्यात येते. त्यानंतर पाच सवाण्यांना पीठ देण्यात येऊन त्याही तिथेच (बाळाच्या घरी) स्नान करतात. नंतर पूजन होते. थोडासा तांदूळ झाडाच्या पानात बांधून मुलाच्या समोर हलविण्यात येतो. अलग अलग नावे घेण्यात येतात. त्यात मृत पूर्वजांची नावे, झाडे, फळे, फुले इत्यादींची नावे घेतात. जे नाव घेताच छोटे बाळ ती पुढी मुठित पकडेल ते नाव ठेवण्यात येते. नामकरण विधीनंतर सर्वांना जेवण व थोडी थोडी दारू देण्यात येते.

विवाहाच्या बाबतीत सुद्धा सामाजिकता व उत्सवप्रीयता आढळते. लता-पल्लवांनी शृंगारलेल्या मांडवात, सालईच्या झाडाच्या बुंधापासून कोरलेल्या खांब्याच्या भोवती, लग्न लागते. त्याला माडिया भाषेत "मुंडा" म्हणतात. जेवण, रात्रभर नाचण्याचा जल्लोष आणि मोहाची दारू अशा प्रकारे मोठ्या आनंदात व उल्हासपूर्ण वातावरणात लग्न पार पडते.

माडियांमध्ये मृतदेह जाळण्याची व पुरण्याची अशा दोन्ही पद्धती आहेत. बहुतेक गावाबाहेर एका विशिष्ट जागी अरण्यात मृतदेह पुरतात. त्या व्यक्तीचा पुढील प्रवास सुखकर व्हावा म्हणून तांदूळ, कोंबडीचे पिल्लू, चांदर, खाट इत्यादी वस्तू त्या मृतदेहाला पुरलेल्या ठिकाणी नेऊन ठेवतात. मृताचे स्मारक उभारण्याची पण प्रथा आहे. वर्ष-श्राद्धाच्या दिवसापर्यंत एक मोठा दगड त्याचे स्मारक म्हणून उभारतात. त्याला "कलंबंडा" म्हणतात. पुरुषांसाठी उभा दगड व स्त्रियांसाठी आडवा दगड ठेवण्याची प्रथा आहे. सर्वजण रडत रडत जाऊन ते स्मारक उभारतात. त्यावर मृताला आवडणारी वस्तू ठेवतात. हा स्मारकाचा दगड मृताच्या प्रतिष्ठेप्रमाणे किंवा नावलौकिकाप्रमाणे कमी-जास्त उंचीचा असतो. ह्या स्मारक उभारण्याच्या दिवसाला "करसडीचा दिवस" म्हणतात. करसडीची धूनसुद्धा वाद्यावर निराळ्या प्रकारे वाजवतात.

माडियांच्या पुजा प्रकारांत द्राविड संस्कृतीचा परिणाम फार मोठ्या प्रमाणावर दिसतो. कृष्णार येथील "कटिया" नावाच्या पटेलच्या घरी वास्तू पूजनांच्या समारंभाला उपस्थित राहण्याचा प्रसंग आला. त्या दिवशी संध्याकाळी त्याला पूजा विधीची माहिती विचारली असता तो सांगतो— "आज नवीन घराचे उद्घाटन केले. त्यासाठी 'आनाल' देवीची पूजा केली आणि माझ्या 'आजोबा-बाप' ह्या म्हातान्या लोकांची पूजा केली. 'लिंगोदेव' ह्या ईश्वराची पूजा केली. मग अंडे, हळद, तांदूळ व पीठ अर्पण केले. बकऱ्याचा बळी दिला आणि जेवण केले".

माडिया लोक दसरा, दिवाळी, होळी इत्यादी सणही साजरे करतात, पण त्यांचे स्वतःचे म्हणून "विज्जा पण्डुम, पिडी पण्डुम" असे जे सण आहेत, त्यापैकी "विज्जा पण्डुम" सण कशा प्रकारे साजरा करतात त्याची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे:—
(पण्डुम = सण)

विज्जा पण्डुम साजरा करण्यासाठी धानाचे चुरणे संपले की, आम्ही लोक एकत्र जमतो. पेरम्याला विचारून एक दिवस ठरवितो. मग धानाला "कोड" पाडतो (धान एका तबकडीत माती घेऊन त्यात पेरतात. कोवळ्या अंकुरांना उगवू देतात त्यालाच कोड पाडणे म्हणतात). त्यानंतर एकावर एक तीन टोपल्या घेऊन तीन जागी त्या टोपल्या ठेवतात. त्या कोडाला अंडे पण अर्पण करतात. ह्या सणासाठी "पेरमा" येतो, पण नाही आला तर गावातील वृद्ध किंवा मोठा माणूससुद्धा मुख्य म्हणून आम्हाला चालतो. विज्जा पण्डुमसाठी कोंबडीचे पिल्लू किंवा बोकडसुद्धा कापतात. नंतर त्या धानाच्या कोडाच्या टोपल्या घेऊन तळ्याजवळ जातात. येनाचे झाडाचे पानाच्यावर टोळीचे तेल घालून विस्तवाजवळ ठेवतात. ते शिजत असतानाच आम्ही इकडे पूजा करतो. "कनयाम" देवाला "वेताळ" देवाला, "भूताम" देवाला, "आनाल" देवीला तांदूळ अर्पण करतात. नंतर कोंबडीच्या पिलाला विस्तवाजवळ ठेऊन ते तांदूळ चारतात. त्याला देवाला अर्पण करतात. डुक्कर किंवा बोकड असल्यास त्यालाही अशाच प्रकारे देवाला अर्पण करतात. इकडे आम्ही तळ्याजवळच जेवण करतो. बायका मंडळी इकडे येत नाहीत. घरीच जेवतात. त्यानंतर रात्री नृत्याचा

कार्यक्रम, दारू पिणे इत्यादी रीतीने सणाची सांगता होते.

माडियांच्या गावप्रमुखाला होळीच्या सणाच्या बाबत पृच्छा केली असता तो सांगतो— "चौकात होळी पेटलेली असते तिथे आम्ही जातो. थोडा मूग व गूळ एकत्र करून प्रसाद तयार करतो. तिथे कोळशाचा भूगा, हळद व पीठ एकत्र करून होळीला अर्पण करतो. रांगोळी काढतो. त्या 'तल्लोरमुत्तेकू' म्हणजे माऊली बाईला एक अंडे अर्पण करतो आणि तिच्या नावे हा प्रसाद खातो". त्यानंतर रात्री रेलों नृत्य आणि इतर परंपरागत गोष्टी असतातच.

मोहाची दारू तयार करण्याचे दिवस आले की, दारू प्रथम देवाला अर्पण करतात. नंतरच मग त्याचे सेवन करतात. "भीवसेन किंवा भीमलदेव" ह्यांच्या तीन द्रोणांमध्ये दारू भरून ते द्रोण समोर ठेवतात. त्याचा स्वीकार करावा म्हणून प्रार्थना करतात. देवाला थोडी दारू देतात. नंतर नवरा आपल्या बायकोच्या खांद्याला, गुड्याला व कपाळाला दारूचे बोट लावतो, तसेच बायकोही नवऱ्याच्या पायाला, गुड्याला खांद्याला व कपाळाला दारूची बोट लावते. ह्याला "दारू ओवाळणे" म्हणतात. त्या वेळेस त्या घरच्या पाहुण्यांना व सर्वांनाच बोलावून प्रसाद वाटण्यात येतो व मग दारू पितात.

अशा प्रकारे निरनिराळ्या प्रथा-परंपरा त्यांच्यावरील द्राविड संस्कृतीचा प्रभाव प्रकर्षाने प्रगट करतात. परंपरेशी नाते ठेवूनच आधुनिक विकास प्रक्रियेसी मेळ घातल्यास आदिवासी समाजाला विकासाची योग्य दिशा मिळेल.

□ □ □

[आदिवासींच्या आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम]

— पान ३० वरून]

योजनांना बरेचसे नेते व कार्यकर्ते आपल्या उपजीविकेचे साधन समजतात. त्यामुळे नेते सुखसोयीत मगगुल दिसतात. त्यामुळे आहे त्याच पायरीशी आदिवासींची प्रगती थडकली आहे. आदिवासींचे आणखी दुर्दैव म्हणजे ते संवत्तित होऊ शकत नाहीत. पहिली गोष्ट म्हणजे ते विखुरलेले आहेत. दुसरी गोष्ट म्हणजे, अनेक बोल्या आणि जमाती यांमुळे ते विभागलेले आहेत. त्यामुळे आपापसांतील त्यांचे संबंध कमी. त्यातूनही काही लोक प्रयत्न

करतात, पण त्यांचे प्रयत्न अपुरे आणि तोकडे पडतात. जमातीगणिक त्यांच्या प्रश्नांचे स्वरूपही बदलते; त्यामुळे एकत्र येऊन हक्कांसाठी ते प्रभावीपणे लढा देऊ शकत नाहीत. त्यांची उपेक्षा करून भागत असताना त्यांचा कैवार कोण घेणार असे सामाजिक चित्र आज दिसते. सर्वसामान्य आदिवासींना आकर्षित करील असे प्रगल्भ, लढाऊ आणि विधायक नेतृत्व त्यांच्यातून निर्माण झाल्याशिवाय आदिवासींची आजची दुर्दशा दूर होणार नाही.

भूमिहीन व बेरोजगार याचा कैवार घेऊन त्यांच्यातलेच जे लोक चळवळ करतील त्यांच्या-मुळे विधायक नेतृत्वाला विळण लागेल. आपल्यावरील अन्यायाची आदिवासींना चीड येईल व अन्याय प्रतिकारार्थ जेव्हा ते उभे ठाकतील तेव्हाच आदिवासींच्या विकासाचा मार्ग सापडेल; अन्यथा वनवासी समाज वनवासीच राहील, हे उघड आणि कटू सत्य आहे.

□ □ □

गोंडी भाषा : काही विचार

लेखक : के. वा. मरसकोले

अध्यक्ष, गोंडवाना आदिम भाषा साहित्य, इतिहास आणि संस्कृति मंडळ, यवतभाळ

गोंडी ऊर्फ गोंडवानी म्हणजेच कोया भाषा प्राचीन काळी एक समृद्ध भाषाच नव्हती तर गोंडवन प्रदेशाची (Gondwana Land) राजभाषा होती. एवढेच नव्हे तर दोन भिन्न भाषा बोलणाऱ्या लोक समुदायामधील अगर दोन भिन्न भाषा प्रदेशातील दोघांनाही समजणारी भाषा म्हणून गोंडी भाषाच मुख्य माध्यम होती. हिमालय आणि आल्प्स पर्वताच्या जन्माच्या आधी दक्षिण गोला-र्धातील दक्षिण अमेरिका, आफ्रिका, अंटार्क्टिका, भारत आणि ऑस्ट्रेलिया हे पंचखंड एकमेकांच्या जवळ होते. याच पंचखंडांना अजूनही गोंडवाना लँड म्हणून संबोधिले जाते. या पंचखंडातील जी सर्वांना समजणारी अशी समान भाषा होती ती गोंडीच होय. अनेक मानव वंश-शास्त्रज्ञ प्रामुख्याने रसेल आणि हिरालाल, डॉ. जी. एन. मुजुमदार व डॉ. एच. जी. सांखलिया यांनी अनेक पुरावे देऊन हे सिद्ध केले आहे की, लंका म्हणजेच भारत व लंकेचा महाप्रतापी राजा रावण या पंचखंडांचा अधिपती अर्थात सम्राट होता आणि तो "गोंड" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या आदिवासी जमातीचा होता. वेद आणि पुराण अथवा रामायण आणि महाभारत या साहित्यात याच गोंड जमातीचा असुर, राक्षस, दस्यू आणि दानव असा उल्लेख केला आहे. तर ज्याअर्थी लंकेचा रावण गोंड होता आणि तो जगज्जेता महान सम्राट होता, तर अर्थातच त्याची भाषा गोंडी त्याच्या काळात राजवैभव उपभोगत होती. ती त्या काळात जगातील महत्त्वाची भाषा होती. अशा ह्या राजभाषा गोंडीचा रावणाच्या काळापासून आपणांस सहज शोध घेता येतो. रावणाच्या मृत्यूनंतर गोंडवनात एकही शक्तीमान राजा उरला नाही. गोंडवाना प्रदेशावर त्यानंतर परकियांचे आक्रमण सतत होत गेले. आक्रमक विजय प्राप्त करून गोंडवाना प्रदेशातच आपल्या वसाहती स्थापन तेथेच स्थायिक झाले. अर्थात जिंकलेल्या प्रदेशावर व तेथील मूळ आदिवासीं-वर जेत्यांच्या भाषेचा अमल सुरू झाला गोंडी भाषेवर जेत्यांच्या भाषेचा आघात सतत होत गेला. यामुळे गोंडी भाषेची बरीच

हानी झाली. उत्तरेकडून होणाऱ्या आर्य, हूण, शक, मोगल, तुर्क, ग्रीक, इत्यादींच्या सततच्या आक्रमणामुळे व प्रत्येक संघर्षात झालेल्या भयंकर कत्तलीमुळे गोंड समाज सतत दक्षिणे-कडे दक्षिणच्या खोऱ्यात रेटत गेला. त्यामुळे गोंड जमातीबरोबरच ही भाषादेखील वनवासात, दऱ्याखोऱ्यात हलाखीचे दिवस कटू लागली. परिणामी ह्या भाषेच्या विकासा-वर विपरित परिणाम झाला. जेत्यांच्या संपर्कात राहणारी गोंड जनता ह्या भाषेचा वापर टाळू लागली. राजकीय गुलामगिरी मागोमागच गोंड जमातीचे मनही झपाट्याने गुलाम बनून एक प्रकारचा न्यूनगंड गोंड जमातीत निर्माण झाला. अनेक गोंड लोकांना आपल्याच मातृभाषेची लाज वाटू लागली. परिणामी ही एके काळची समृद्ध राजभाषा मागे-मागे पडत जाऊन ती संपूर्ण नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. संपूर्ण भारतात आज सुमारे ८० लक्ष गोंड असावेत. या ८० लक्षांपैकी किती लोकांना ही भाषा शुद्ध स्वरूपात येते. ही भाषा वाचविण्याचे व तिचे संवर्धन करून विकासाचे आजच प्रयत्न झाले नाहीत, तर वारली, महादेव कोळी, कोकणा, कातकरी, आंध्र इत्यादी आदिवासी जमातींच्या मातृभाषे-बद्दल झाले ते गोंडीबद्दल झाल्याशिवाय राहणार नाही. वारली, महादेव कोळी, आंध्र, कातकरी, कोकणा, इत्यादी आदिवासी जमातीची मातृभाषा निश्चितच मराठी नव्हती. त्यांची आपली वेगवेगळी आदिम मातृभाषा होती. पण आज जेत्यांच्या संपर्कात हजारो वर्षे राहून व जे त्यांच्या भाषेचा सतत वापर करून स्वतःच्या मातृभाषेचा त्यांनी संपूर्ण नाश केला आहे.

गोंडी भाषेचे पुनरुज्जीवन

वर उल्लेख केलेल्या वारली, महादेव कोळी, कातकरी, आंध्र, इत्यादी आदिवासींच्या मातृ-भाषेप्रमाणेच गोंडी भाषा समूळ नष्ट का झाली नाही त्याचे कारण म्हणजे गोंड राजसत्तेचा मधूनमधून कोणत्या ना कोणत्या भागात उदय होत गेला. रावणाच्या पराभवा-नंतर इ. सन ८९५ मध्ये भीमबल्लाळसिंह याने

पुन्हा गोंडी राज्य स्थापन करेपर्यंतचा मवला काळ गोंडी भाषेचा अंधकारातील काळच म्हणावा लागेल. भीमबल्लाळसिंहाने इ. सन ८९५ मध्ये राज्य स्थापन केल्यानंतर इ. सन १७५१ पर्यंत म्हणजे सुमारे ९०० वर्षे गोंड-नात गोंडी राजसत्ता टिकून होती व त्यामुळेच पुन्हा गोंडी राजभाषा या भागात पुढे येऊन विकसित झाली. गोंड जमातीचे ४ वंश आहेत. ह्या चारही वंशांच्या अधिसत्ता (१) गढा मंडला, (२) देवगड नागपूर, (३) खेरला बैतूल व (४) चंद्रपूर या ठिकाणी पुन्हा भर-भराटीला आल्या होत्या. त्यामुळे पुन्हा एकदा नर्मदा, तापी, गोदावरी, वैनगंगा, पेनगंगा, वर्धा (प्राणहिता) इंद्रवती, महानंदा (महा नदी), शबरिता (साबरी), इत्यादी नद्यांच्या खोऱ्यात भरभराटीला आलेल्या गोंडवानीत ही राजभाषा गोंडी पुन्हा राजप्रतिष्ठीत झाली होती. गोंडवाना संपूर्णपणे मराठी अधिसत्तेच्या अमलाखाली न जाता तो एकदम इंग्रजांच्या अमलाखाली गेला असता तर आज या भागाची मुख्य भाषा मराठी आणि हिंदीएवजी गोंडीच असती. कारण इंग्रजी भाषा बोलणारे इंग्रज लोक खेड्यापाड्यातून घरे व जमिनी घेऊन तेथे राहत नव्हते. इंग्रज भारतात शेतकरी कधीच झाला नाही. तो खेडूत झाला नसल्यामुळे भारतातील जनसमुदायाची मातृभाषा नष्ट होऊ शकली नाही. इंग्रजी भाषा राज्य व्यवहा-राची भाषा म्हणूनच सीमित राहिली. या उलट मराठी व उर्दू अमलात मराठी आणि मोगल जनता गोंडवाना प्रदेशात खेड्यापाड्यांतून वस्ती करून राहू लागली व त्यामुळे लोक-व्यवहाराची व राज व्यवहाराची अशी दुहेरी भाषा मराठी अगर उर्दू किंवा हिंदी असल्यामुळे गोंडी मातृभाषा असलेल्या लोकांच्या भाषेवर या भाषांचा विपरित परिणाम झाला. भाषेवर आक्रमण होऊन गोंडी भाषेची पिछेहाट झाली. १९७१ च्या शिरागणतीनुसार केवळ अनुसूचित क्षेत्रातील एकूण गोंड लोकसंख्येपैकी १५,४८,०७० च गोंड आपली मातृभाषा गोंडी बोलतात असे नमूद करण्यात आले आहे. या आकडेवारीवरून गोंडी भाषेची पिछेहाट किती मोठ्या प्रमाणात दिवसेंदिवस होत आहे हे दिसून येईल. गोंड जमातीची सगळ्यात मोठी संख्या मध्य प्रदेशात आहे. मध्य प्रदेशाची राज्य भाषा हिंदी असल्यामुळे साहित्यिक व राज्य हर्बिलेच्या गोंड जमातीवर हिंदी राज भाषेचा प्रभाव पडून तेथे गोंडी भाषेची पिछेहाट फार झपाट्याने होत आहे. ही अवस्था महाराष्ट्र, ओरिसा आणि आंध्र प्रदेशात आहे. महाराष्ट्रात मराठीमुळे तर ओरिसात ओरिसा-मुळे गोंडी भाषा न्हास पावत आहे.

गोंडी भाषेचा न्हास गोंड जमातीला राबविता येईल काय, तिचे संवर्धन करून तिचा विकास करता येईल काय? गोंड जमातीचे भाषेचे महत्त्व लक्षात घेतले तर गोंडी भाषेचे पुनरुज्जीवन करून तिला पुन्हा वैभवाचे दिवस प्राप्त करून देणे कठीण नाही. जगाच्या इतिहासात यासंबंधी ताजे उदाहरण आहे. जी अवस्था आज गोंड जमातीची झाली आहे तशीच अवस्था "हिब्रू" भाषा बोलणाऱ्या इस्रायली ज्यू समाजाची झाली होती. ज्यू समाज राज्य हरवून क्षतस्तः विखुरला होता. तो पुन्हा संघटित झाला. त्याने पहिल्या प्रथम राज्य मिळविले. जगाच्या नकाशावर इस्रायल नावाचा देश निर्माण केला. धर्माची पुनर्स्थापना केली व मातृभाषा "हिब्रू" चे पुनरुज्जीवन करून तिला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिला. ज्यू लोकांना त्यांची स्वतःची स्वतंत्र राष्ट्रभूमी मिळाल्याबरोबर त्यांनी नामशेष झालेल्या आपल्या मायबोलीला पुनरुज्जीवन करून जगात मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले. ज्येत्या लोकांचा त्यांच्यावरही प्रभाव पडला होता. इस्रायलच्या माजी पंतप्रधान यांचे मूळ नाव गोल्डा मायर, परंतु ज्येऱ्या लोकांचा प्रभाव पडून त्यांचे नाव गोल्डा मार्यसन झाले होते. परंतु त्यांनी हा न्यूनगंड झुगारून देऊन आपले नाव गोल्डा मायर असे केले. गोंड जमातीमधील काही आडनावांवर मराठी, हिंदी या ज्येत्या लोकांच्या भाषेचा फार मोठा परिणाम झाला आहे. त्यामुळे नावे मराठी व हिंदी बळणाची झाली आहेत. हा परिणाम येथवरच थांबला नाही तर गोंड लोकांना न्यूनगंडाने एवढे पछाडले की, त्यांनी त्यांचे नावच पार मराठी किंवा हिंदी करून टाकले. जसे कुळसंगे हे नाव कुलकर्णी, सलाभचे नीसने, भलावीचे भालेकर किंवा भालेराव, पंधरामचे पांडुरणे आणि मडावीचे माधवी करण्यात आले आहे. सुमारे १० वर्षांपूर्वी महाराष्ट्राचे माजी राज्यमंत्री तथा सध्याचे आमदार श्री. बाबुरावजी मडावी यांचे आडनाव "माधवी" असे प्रचारात होते. त्यांनी हा न्यूनगंड वेळीच झुगारून देऊन स्वतःचे नाव पुन्हा "मडावी" करून एक चांगले उदाहरण समाजापुढे ठेवले आहे. न्यूनगंडाची गंभीरता एवढी वाढली आहे की, आडनाव अर्थात कुलनामाचे काही लोकांनी श्रेष्ठत्वाच्या हव्यासा-यायी ब्राह्मणीय पद्धतीचे करून टाकले. जसे मेडामचे राजगडकर, पेंदामचे चांदेकर, भेश्रामचे नागभीडकर इत्यादी. आपल्या आडनावांचे मूळ शोधून काढले व त्याचा अर्थ लक्षात घेतला तर ही नावबदलाची महान चूक झाली असे वाटल्यावाचून राहणार नाही.

इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व

आजची इंग्रजी भाषा ही सुमारे ३६ भाषा मिळून झाली आहे. ३६ भाषांचे शब्द इंग्रजी भाषेत अशा प्रकारे मिसळले आहेत की, त्या शब्दाने आपल्या मूळ भाषेच्या संबन्धाची केवळ पुसटच खूण ठेवली आहे. इंग्रजी भाषा प्रामुख्याने ग्रीक व लॅटीन ह्या दोन भाषांपासून झाली आहे. कोणत्याही समाजाच्या मातृभाषेत प्रत्येक वस्तूला एक अथवा दोन शब्दच असतात. परंतु इंग्रजी भाषेत एकाच अर्थाचे पाच-सहा शब्द सापडतात. याचे प्रमुख कारण म्हणजे या पाच-सहा शब्दांपैकी केवळ एक किंवा दोनच शब्द इंग्रजीचे असून इतर दुसऱ्या भाषेचे आहेत. अर्थात कोणतीही भाषा जेव्हा दुसऱ्या भाषेचे शब्द घेते तेव्हा त्या शब्दाचे त्या भाषेतील उच्चार पद्धतीनुसार वळण बदलते. वर सांगितल्याप्रमाणे जेव्हा दक्षिण गोलार्धातील गोंडी माध्यमाचा इंग्रजांशी व्यवहार होऊ लागला तेव्हा गोंडी भाषेने इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व गाजवून इंग्रजी भाषेला अनेक शब्दांची देणगीच दिली आहे. गोंडी भाषेतील शब्द इंग्रजीने कसे घेतले ते आपण खालील उदाहरणावरून पाहू.

गोंडी शब्द	इंग्रजी शब्द	अर्थ
सेलार	Sister	बहिण
मरका	Mango	आंबा
मरमी, मडमी	Marrige	लग्न
कमेके	Calm	चूप, शांत
नकी	Night	रात
अरकी	Urine	मूत्र
येरन, येर	Water	पाणी
सवड	Salt	मीठ
मुंजा, मुंगाल	Monkey	वानर
मांदी	Meeting	सभा
मेंदोल	Medical	शारीरसंबंधी
लाई	Like	सारखे
वीता	Walk	चाल
अडकी	Ill	आजारी
वडी	Wind	वारा
पारी	Phratry	गोंड
कोई, को	Cave	गुहा

असे अनेक शब्द उदाहरणादाखल देता येतील. परंतु या लेखाची लांबी वाढू नये म्हणून एवढेच शब्द देतो. ज्याप्रमाणे इंग्रजी भाषेवर गोंडी भाषेचा परिणाम झाला त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात मराठी भाषेवरही झाला आहे. कोडवाडा हा शब्द गोंडी कोंदा (गुरे) व वाडा म्हणजे घर या शब्दांपासून झाला आहे. गोंडी

भाषेतील गाव अगर घरवाचक शब्द नेर, पिंपरी, टोला, गुडा, मेट इत्यादी जसेच्या तसे मराठी भाषेत वापरात आहेत. म्हणूनच आजही गावांची नावे संगमनेर, नेरपरसांपत, शिवनेर इत्यादी. गोंडी शब्द "नार" म्हणजे गाव हा शब्द घेऊन वापरात आहेत. त्याचप्रमाणे मारपीट शब्द गोंडी शब्द गार म्हणजे बर्फ व पीर म्हणजे पाऊस या शब्दांपासून म्हणजे गोंडी गारपीरपासून मराठी मारपीट झाला आहे. गोंडी भाषेतील अनेक शब्द अशा प्रकारे मराठी भाषेत काहीशा अपभ्रंशाने आजही वापरात आहेत.

गोंडी भाषेचे भवितव्य

गोंडी भाषेचे पूर्वीचे वैभव लक्षात घेऊन गोंड जमातीन मनावर घेतले तर हिब्रू भाषेप्रमाणेच गोंडी भाषादेखील पुन्हा विकसित होऊ शकेल.

कल्पना करा एक मानव समूह कोणे एके ठिकाणी जन्माला आला. त्याला वाचा फुटली. तो आपसात वाणीच्या द्वारे एकमेकाशी बोलून नित्याचे व्यवहार करू लागला. अर्थात नित्याचे त्याचे व्यवहार पार पाडण्याकरिता त्याला शब्दांचा उपयोग करावा लागतो, ते सर्व मूळ शब्द त्याच्या वाणीद्वारे उच्चारले जातात. ज्या ज्या वस्तू तो पाहतो त्या वस्तूला तो नाव देतो. परंतु एखादी वस्तू बाहेरून त्याच्या प्रदेशात आली असेल व अशा वस्तूची उत्पत्ती नैसर्गिक नसून मानवीय असेल व त्याने तो राहतो त्या परिसरात ती वस्तू कधीच पाहिली नसेल अशा वस्तूला त्याच्या भाषेत शब्द सापडणार नाही. कारण या वेळेपर्यंत मातृभाषेची जडणघडण पूर्ण झालेली असते. उदाहरणात मोटारीला गोंडी भाषेत शब्दच सापडत नाही. कारण मोटार कुणी कुठेच पाहिलेली नसते. शिवाय मोटार ही नैसर्गिक वस्तू नसून ती कृत्रिम वस्तू आहे. ज्याप्रमाणे गोंडी भाषेत मोटारीला शब्द सापडणार नाही, त्याप्रमाणे तो मराठी भाषेतही नाही अगर कोणत्याच भारतीय भाषेत नाही. त्यामुळे बाहेरून आलेल्या अशा मोटारीला त्याला मोटारच म्हणावे लागेल किंवा मोटारीला पाहून वस्तू, आकार व गुणधर्मावरून तो तिला त्याच्या भाषेत नाव देण्याचा प्रयत्न करेल. अशा वस्तूंना नाव देताना दोन किंवा तीन शब्द एकत्र येतात. कधी एखाद्या वस्तूच्या बाबतीत या दोन किंवा तीन शब्दांपैकी एखादा परकीय भाषेतील असेल किंवा सर्वच शब्द मातृभाषेचे असतील अशा पद्धतीने अनेक भारतीय भाषांनी आपला शब्दभांडार समृद्ध केला आहे. थर्मामीटर हा इंग्रजी शब्द. थर्म म्हणजे उष्णता व मीटर म्हणजे मोजणे

या दोन शब्दापासून तयार झाला आहे. मराठीने यावरून उष्णतामापक किंवा ताप-मापक असे समानार्थी दोन शब्द दोन शब्दांची संघी करून वापरात आणला आहे. याच पद्धतीने गोंडी भाषाही थर्मामीटर या इंग्रजी शब्दाला समानार्थी शुद्ध गोंडी शब्द तयार करून वापरात आणू शकते. त्याचप्रमाणे अडकी या गोंडी शब्दाचा अर्थ ताप असा आहे. यावरून अडकीउमानोर म्हणजे तापमापक म्हणजे थर्मामीटर या अर्थाचा दुसरा शब्द शुद्ध गोंडीत तयार करता येतो. या पद्धतीने इंग्रजी व इतर भारतीय भाषेतील अनेक शब्दांचे गोंडी भाषेत पर्यायी शब्द तयार करता येऊ शकतात. तयार केलेले हे पर्यायी शब्द अधिकाधिक वापरात आल्यावर ते शब्द सोपे वाटू लागतील. याच पद्धतीने टेलिफोन म्हणजे दूरध्वनी याचा पर्यायी गोंडी शब्द लक-केंजाना यापासून बनून तो लककेंजाना होईल. लवकर व सोपा उच्चार करण्याच्या मानवी सवयीमुळे तो क्रमाक्रमाने लककेंजाना, लकेजाना, लकेजान व शेवटी लकेंजा होईल. लकेंजा म्हणजेच टेलिफोन. टेलीफोन हा इंग्रजी शब्दही टेलिफोन या दोन शब्दांच्या संघीने तयार झाला आहे. इंग्रजीने टेलि या शब्दाला दुसरे शब्द जोडून पुढील महत्वाचे शब्द तयार जसे टेलिस्कोप, टेलिव्हिजन, टेलिग्राफ इत्यादी केले आहेत. इंग्रजी भाषा ही जगातील महत्वाची भाषा आहे. परंतु ही भाषा देखील स्वयंपूर्ण नाही. ती देखील जोडशब्दाने तयार झाली आहे. या उलट गोंडी आणि मराठी भाषेत एकच स्वयंपूर्ण शब्द आहेत. ग्रँड फादर, सन-इन-लॉ, डॉटर-इन-लॉ हे इंग्रजी शब्द पाहून त्या भाषेचे दारिद्र्य उघड पडते. या उलट मराठीत अनुक्रमे आजोबा, जावई व सून व गोंडी भाषेत तादोबा, सडे, मीयार हे स्वयंपूर्ण एकच शब्द आहेत. जेथे जेथे इंग्रजी भाषा शब्दांच्या बाबतीत लंगडी पडली आहे, तेथे तेथे तीन असे शब्द जोडून आपली शब्दांची गरज भागविली आहे. मराठीमध्ये बकरा, बकरी असे पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी स्वयंपूर्ण एकच शब्द आहेत. परंतु इंग्रजीमध्ये ही गोट आणि शी गोट म्हणावे लागते व ही आणि शी या लिंग-वाचक शब्दांचा आधार घ्यावा लागतो. तात्पर्य इंग्रजी शब्द ज्याअर्थी दोन किंवा तीन शब्द जवळ येऊन तयार झाले आहेत, त्याअर्थी गोंडी शब्द तसे तयार करणे गैर नाही. अशा पद्धतीने जपानी भाषेचे त्यांच्या भाषेत अनेक शब्द तयार केले आहेत. जपान पूर्वेकडील चिमुकले राष्ट्र आज अतिशय भरभराटीला आले असून त्याला पूर्वेकडील इंग्लंड म्हणतात. संपूर्ण आशिया खंडाची एक राजधानी करण्याचा जर प्रश्न निर्माण झाला तर अर्थात

तो मान जपानालाच मिळेल. जपानी भाषेने जगातील सर्व भाषांतील आवश्यक शब्द घेऊन त्यांनी त्यांच्या भाषेत परकीय शब्दांना असे काही मोडून तोडून जपानमय बनवून टाकले आहे की, आपल्याला जपानी कोणता व परकीय शब्द कोणता हे ओळखताच येणार नाही. या पद्धतीने गोंड जमातीने आपला शब्दभांडार समृद्ध केला तर रामायण, महाभारत, इलीयेड, ओडिसी, ज्ञानेश्वरी व कुरुल ही जगातील महाकाव्ये गोंडीमध्ये भाषांतर करण्याची क्षमता निर्माण होईल. गोंडी भाषेचा शब्द-सागर मोठा करण्याकरिता वरील पद्धतीनुसार गोंडी भाषेला तिच्यापासून निर्माण होऊन विकसित झालेल्या भाषेचा आधार घेणे जास्त सोयीचे आहे. कारण प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ श्री. ग्रिकसन यांचे मते गोंडी भाषा ही तामिल, तेलगू, कन्नड, मल्ल्यालम व सिंहली ह्या दक्षिण भारतीय भाषांची जननी होय. श्री. ग्रिकसन ह्यांच्या ह्या मताला पूरक अशी पुरवणी अशी जोडावीशी वाटते की, संपूर्ण दक्षिण गोलाधी-तील म्हणजेच पूर्वीच्या गोंडवाना लँडमधील द्रावीड वंशीय व इतर आदिम जमातींची जननी म्हणजे गोंडी भाषाच होय. कारण गोंडी म्हणजे "कोया" भाषाच आदिमानवांची मूळ मातृ-भाषा होती हे तिच्या कोया नावावरून दिसून येईल. कोया हा शब्द कोई या शब्दापासून झाला आहे. को किंवा कोई याचा अर्थ केव म्हणजे गुहा असा होतो. म्हणजे गुहेत राहणार आदिमानव केवमनची भाषा म्हणजेच आदिभाषा कोया अथवा गोंडी होय. म्हणूनच गोंड लोक स्वतःला कोईतूर म्हणतात. कोईतूर याचा अर्थ गुहेत राहणारा केवमन आदिमानव असा होतो. म्हणजे कोईतूर, कोलाम, कोरकू इत्यादी कोवायक शब्दाने ओळखल्या जाणाऱ्या आदिम जमातींची भाषा गोंडीच होती व तिच्यापासून पुढे तामिल, तेलगू, कन्नड, मल्ल्यालम इत्यादी भाषा जन्म पावून विकसित झाल्या आहेत. म्हणजेच कोया भाषा याचा अर्थ आदिभाषा असा घेतला तर ती संपूर्ण आदिम जमातींची मूळ भाषा आहे असे सिद्ध होते. म्हणून गोंडीचा शब्द सागर मोठा करण्याकरिता गोंडवाना लँडमधील आदिम जमातींच्या ज्या भाषा जिवंत आहेत त्यातील आवश्यक व तामिल, तेलगू, कन्नड, मल्ल्यालम, सिंहली इत्यादी विकसित भाषां-तील आवश्यक शब्द घेऊन गोंडी भाषाभांडार समृद्ध करता येते.

गोंडी भाषेचा शब्द भांडार समृद्ध करण्याकरिता इंग्रजीच्या धर्तीवर तो करावा लागेल. म्हणजे ज्याप्रमाणे इंग्रजीचा ज्या ज्या भाषेशी संबंध आला त्या त्या भाषेतील उपयुक्त

शब्द इंग्रजीने जशाच्या तसा घेतला किंवा शब्दांचा संयोग होऊन नवीन शब्द इंग्रजीत तयार झाला. वास्तविक भाषेमध्ये एका वस्तूला एकच शब्द असला पाहिजे व एका शब्दाने भागूही शकते. गोंडी भाषेतही असे मूळ शब्दही आहेत, ज्याने जीवनातील भाषाव्यवहार शुद्ध गोंडी भाषेत करता येऊ शकतो. एकाच शब्दाने भागत असतानाही एकाच वस्तुसाठी एकाच अर्थाने एकापेक्षा जास्त म्हणजे चार-पाच शब्द इंग्रजीने आपल्या भाषेत वापरात ठेवण्याचे कारण काय? कारण हेच की या चार-पाच शब्दांपैकी इंग्रजीचा एकच शब्द असून इतर शब्दांचे मूळ इतर भाषेत असतात. उदाहरणात राईट करेक्ट (Right, correct), एक्युरेट (Accurate), परफेक्ट (Perfect) हे चार शब्द समानार्थी असून निरनिराळ्या भाषेतून आले आहेत. ह्या चारपैकी एकच शब्द इंग्रजीचा आहे. याशिवाय लिहिताना निरनिराळ्या वेळेत निरनिराळा शब्द एकाच अर्थाकरिता वापरल्याने भाषेचे वैभव वाढते ते वेगळेच. म्हणूनच गोंड जमातीने गोंडी भाषा समृद्ध करण्याकरिता आदिवासी भाषाभिगिनी आणि द्राविड वंशीय विकसित भाषांतील आवश्यक ते शब्द घेऊन गोंडी भाषा विकसित करण्यास काहीच हरकत नाही. मात्र बाहेरून शब्द घेताना त्या शब्दांवर गोंडी उच्चारानाचा संस्कार करून तो शब्द गोंडमय करावा लागेल. ज्याप्रमाणे काही मराठी शब्दांचे गोंडीकरण केले आहे. उदा. "आपला" या मराठी शब्दाचे आपलो असे गोंडीकरण झाले आहे.

ज्याप्रमाणे गोंडी भाषेचा इंग्रजी व भारतीय भाषांवर प्रभाव पडला आहे. त्याचप्रमाणे गोंडी भाषेवरही मराठी, हिंदी, उर्दू, तेलगू इत्यादी भाषांचा प्रभाव पडला आहे. यामुळेच गोंडी भाषा (१) छत्तीसगडी गोंडी, (२) बैतूल गोंडी, (३) मंडला-वालाघाट-जबलपूर गोंडी, (४) नागपूर भंडारा गोंडी, (५) यवतमाळ आदिलाबाद गोंडी, (६) चंद्रपूर-बस्तर गोंडी व (७) छिदवाडा-शिवनी गोंडी अशा सात विभागांत विभागली गेली आहे. हे विभाग त्या त्या भागातील राजभाषेच्या सान्निध्यामुळे पडले आहेत. यवतमाळ-आदिलाबाद गोंडीवर तेलगू भाषेचा, नागपूर-भंडारा भागातील गोंडी-वर मराठी भाषेचा, तर बैतूल-छिदवाडा-मंडला भागातील गोंडीवर हिंदीचा प्रभाव पडून या भाषांच्या दीर्घ सान्निध्येने गोंडी भाषेचे भवितव्य धोक्यात आले आहे.

काही लोक गोंडी भाषेत व माडिया गोंडी भाषेत भेद करताना आढळून येतात. परंतु या भाषा दोन नसून एकच आहेत. सातही भागातील गोंडी भाषा एकच असून बोली म्हणजे उच्चार पद्धतीत भौगोलिक दुराव्यामुळे फरक पडला आहे एवढेच. मराठी भाषा ही भौगोलिक दुराव्याने कोकणी मराठी, वऱ्हाडी बोली, मालवणी व देशी म्हणजे घाटावरील मराठी अशा चार भागांत विभागली आहे. याचा अर्थ वऱ्हाडी बोली ही मराठी भाषा नव्हे असे होईल काय अर्थातच नाही. त्याचप्रमाणे गोंडी भाषादेखील ७ भूप्रदेशांतच वेगवेगळ्या ढंगाने बोलली जाते. असे वेगवेगळे ढंग इंग्लंडमध्ये वेगवेगळ्या प्रांतांत इंग्रजी भाषेचेही पहायला मिळतात. तात्पर्य भाषा एकच असून प्रादेशिक दुराव्यामुळे उच्चार पद्धतीत बदल झालेला आढळून येतो. तरी भाषाशास्त्र, मानववंशशास्त्र व समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना गोंडी भाषेत भेद पाडून गोंड जमातीला दुभंगण्याचा डाव टाकू नये.

गोंडी भाषेची लिपी

लिपीशिवाय भाषेला महत्त्व नाही. लिपीशिवाय तिचे वेगळे वैशिष्ट्य शोभून दिसत नाही. जेव्हा जेव्हा गोंड जमातीचे काही ध्येयवादी समाजसेवक एकत्र येऊन या भाषेच्या भवितव्याविषयी चर्चा करतात तेव्हा तेव्हा या भाषेची लिपी नाही असा समज करून घेऊन भाषेच्या विकासाच्या प्रयत्नाकडे दुर्लक्ष करताना दिसून येतात. ज्या जमातीने आधुनिक काळात सुमारे हजार वर्षे अखंडीत राज्य केले त्या जमातीचा राजव्यवहार गोंडी भाषेतून चालताना लिपीशिवाय कसा चालला असेल? गोंड जमातीचे राजवंशाचे वारस श्रीमान राजे रावदशहा महाराज यांचेजवळ गोंडी लिपी आहे असे म्हणतात. श्रीमान राजे यावदशहा महाराज, चंद्रपूर, गोंड राजवंशाचे वंशज म्हणून सुदैवाने ह्यात आहेत. त्यांच्याकडून ही लिपी भाषा पंडितांना सहज उपलब्ध होऊ शकेल. औरंगाबाद ऊर्फ देवगिरी येथे जेव्हा यादव वंशिय अर्थात मराठी वंशिय राजाने महाराष्ट्रात पहिल्याप्रथम राज्य स्थापन केले तेव्हा त्याने त्याचा प्रधान हेमाडपंत यास असा हुकूम केला होता की, त्याने लंकेत जाऊन लिपी आणावी जेणेकरून राज्यव्यवहार करणे सुलभ जाईल. या उल्लेखावरून असे दिसून येते की, मराठी भाषेला देखील लिपी नव्हती. ती लिपी त्यांनी प्रथम लंकेवरून घेतली व नंतर देवनागरी लिपीचा वापर करण्यात आला. आज देवनागरी लिपी ही मराठी, हिंदी व काश्मिरी भाषांची समान लिपी आहे. याच देवनागरी

लिपीत संस्कृत भाषेचे साहित्य आहे. वरील उल्लेखावरून लंकेची लिपी म्हणजे गोंडी लिपीच नव्हे काय? इंग्रजी भाषाही तिच्या बाल्यावस्थेत लिपीच्या शोधात होती. इंग्रजी भाषेची लिपी ही रोमन लिपी आहे. कोठे इंग्लंड व कोठे ग्रीक. ग्रीकांची रोमन लिपी इंग्रजांनी घेतली व विकसित केली. आज रोमन लिपी ही अनेक युरोपीयन भाषांची थोड्या फार फरकाने लिपी आहे. अशाच प्रकारे सिंधी भाषेच्या लिपीचा जन्म होऊन केवळ ४०० वर्षे झाली आहेत. यावरून गोंडी भाषा लिपीबद्ध करण्याकरिता ती खालील प्रकाराने करता येईल :—

(१) गोंडी लिपीचे संशोधन करणे.

(२) गोंडी भाषेचा उद्भव द्रावीडवंशीय भाषा म्हणजे तामिल, तेलगु, कन्नड, मल्ल्यालम व सिंहली या भाषांच्या लिपीमधून जे अक्षर लिहायला जलद व सोपे आहे ते अक्षर घेऊन गोंडी लिपीची बाराखडी तयार करणे.

(३) नवीन लिपी तयार करणे. अशा प्रकारे संशोधन अथवा संपादित केलेल्या लिपीला मान्यता देऊन गोंड जमातीने अशा लिपीत आपले साहित्य निर्माण करायला पाहिजे. अर्थात गोंडी भाषेच्या समृद्धीकरिता गोंडी शब्दकोश, गोंडी लिपीमाला व अंकमाला आणि गोंडी सुलभ व्याकरण समाजाकरिता उपलब्ध होणे अतिशय महत्त्वाचे आहे व हेच साहित्य सर्व साहित्याचा पाया आहे. या मूळ साहित्याशिवाय गोंडी भाषेच्या विकासाचा विचार करणे शुद्ध वेडेपणाचे ठरणार आहे.

हे होईपर्यंत गोंडी भाषेला जिवंत ठेवण्याकरिता खालील गोष्टींचा अमल करणे आवश्यक आहे.

(१) गोंड जमातीने आपापसात गोंडीतूनच बोलणे. दक्षिण भारतीय द्राविडवंशी लोक यातील दोन मित्र अथवा नातेवाईक भारताच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यात भेटा, ते त्यांच्या मातृभाषेतच बोलताना आढळून येतात. अर्थात दक्षिण भारतीय समाजासारखा भाषा-मिमान गोंड जमातीने अंगी बाळगणे आवश्यक आहे.

(२) दोन गोंड व्यक्तींतील पत्रव्यवहार हा गोंडी भाषेतूनच व्हायला पाहिजे. लिपीचा शोध लागेपर्यंत देवनागरी, रोमन किंवा दक्षिण भारतीय लिपी या पत्रव्यवहाराकरिता वापरली तरी चालेल. असे केल्याने भाषेचा प्रचार व प्रसार होईल व गोंड जमातीच्या मनात आलेले न्यूनगंड नाहीसे होतील. असा खाजगी आपसातील पत्रव्यवहार प्रामुख्याने

या समाजातून जे आज सरकारी नोकरीत अधिकारी बनून मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागेवर आहेत त्यांनी केल्यास या भाषेला अधिक महत्त्व प्राप्त होईल :—

(३) काही आदिवासी समाज सेवकांनी साप्ताहिके काढली आहेत. अशी साप्ताहिके एकाच वेळेस मराठी व गोंडी अगर हिंदी व गोंडी किंवा तेलगू व गोंडी भाषेतून निघाल्यास गोंडी भाषेचे महत्त्व वाढेल.

(४) नागपूर, परभणी, इंदौर, भोपाळ, जबलपूर, रायपूर, जगदलपूर इत्यादी गोंडवाना प्रदेशातील आकाशवाणी केंद्रावरून प्रादेशिक बातम्यांचे प्रसारण गोंडी भाषेतून होणे आवश्यक आहे. असे केल्याने गोंडी भाषा बोलणाऱ्या व समजणाऱ्या लोकांच्या मनातील न्यूनगंड नाहीसा होऊन आपोआपच या भाषेला महत्त्व प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही. परिणामी या भाषेचा विकास झपाट्याने होण्यास मदत होईल. वरील आकाशवाणीवरून गोंडी भाषेतून प्रादेशिक वार्तांचे प्रसारण करण्याच्या दृष्टीने ह्या मागणीकरिता भाषा-मिमानी संस्थांनी व व्यक्तींनी ह्या बाबतीत पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. आज भारतामध्ये संस्कृत भाषा किती लोकांना समजते व किती लोक आपापसात संस्कृत भाषेत देवाणघेवाण करतात. संस्कृत भाषा समजणारे लोक भारतात दहावारा हजारांच्या वर नसतील व संस्कृत बोलणारे लोक तर शून्यच आहेत. असे असताना आकाशवाणीच्या दिल्ली केंद्रावरून संस्कृतमधून वार्ताप्रसारित होते. या उलट गोंडवाना प्रदेशात गोंडी भाषा आपापसात बोलणारे लोक १५ ते २० लाखांच्या वर आहेत व सुमारे ८० लक्ष लोकांना ही भाषा समजते तर गोंडी भाषेतून वर नमूद केलेल्या व दिल्ली आकाशवाणी केंद्रावरून गोंडी भाषेत वार्ताप्रसारित होऊ नये हे आश्चर्य नसून गोंड जमात स्वाभिमान शून्य झाली आहे. ही चिंतेची व आश्चर्याची गोष्ट आहे.

(५) गोंडवाना प्रदेशातील आश्रम शाळांतून चवथीपर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण हे आदिवासी मुलामुलींना त्यांच्या आदिम मातृभाषेतच मिळाले तर या भाषेचा विकास झपाट्याने झाल्यावाचून राहणार नाही.

असे ऐकायला मिळाले आहे की, एक गोंडवाना मुक्ती सेना नावाची संघटना स्थापन करण्यात आली असून तिचे ध्येय गोंडवाना प्रदेशाची निर्मिती हे आहे. अर्थात गोंडवाना मागताना भाषेचा आधारच समोर करावा लागेल, कारण भारतातील प्रांत हे भाषेच्या तत्त्वावर तयार झाले आहे. अर्थात भाषावर

[पृष्ठ ४७ वर]

Provisional population of Scheduled Castes and Scheduled Tribes and their proportions to total population according to the 1981 census

State/Union	S. C. population	Percentage of S.C. population	S. T. population	Percentage of S. T. popn. to total popn.
States—				
1. Andhra Pradesh	79,61,730	14.87	31,76,001	5.93
2. Bihar	1,01,42,368	14.51	58,10,867	8.31
3. Gujarat	24,38,297	7.15	48,48,586	14.22
4. Haryana	24,64,012	19.07		
5. Himachal Pradesh	10,33,958	24.62	1,97,263	4.61
6. Kerala	25,49,382	10.02	2,61,475	1.03
7. Maharashtra	44,79,763	7.14	57,72,038	9.19
8. Meghalaya	5,492	0.41	10,76,345	80.58
9. Nagaland			6,50,885	83.99
10. Orissa	38,65,543	14.66	59,15,067	22.43
11. Punjab	45,11,703	26.87		
12. Rajasthan	58,38,879	17.04	41,83,124	12.21
13. Sikkim	18,281	5.78	73,623	23.27
14. Tamil Nadu	88,81,295	18.35	5,20,226	1.07
15. Tripura	3,10,384	15.12	5,83,920	28.44
Union Territories—				
1. Andaman and Nicobar Islands			22,361	11.85
2. Arunachal Pradesh	2,919	0.46	4,41,167	69.82
3. Chandigarh	63,621	14.09		
4. Dadra & Nagar Haveli	2,041	1.97	81,714	78.82
5. Delhi	11,21,643	18.03		
6. Gao, Daman & Diu	23,432	2.16	10,721	0.99
7. Lakshadweep			37,760	93.82
8. Mizoram	135	0.03	4,61,907	93.55
9. Pondicherry	96,636	15.99		

महाराष्ट्र राज्य
साक्षरतेचे प्रमाण

वर्ष (१)	सर्वसाधारण (जनरल)			आदिवासी		
	एकूण (२)	पुरुष (३)	स्त्री (४)	एकूण (५)	पुरुष (६)	स्त्री (७)
१९८१	४७.०२	५८.६५	३४.६३	२२.२९	३२.३८	११.९४
१९७१	३९.१३	५१.०४	२६.४३	११.७४	१९.०६	४.२१
१९६१	२९.८२	४२.०४	१६.७६	७.२१	१२.५५	१.७५

Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Ltd., Nashik-1

Statement showing the opening stock of all seasons as on 1st July 1982 to 15th February 1983.

Serial No.	Regional Office	Opening Stock Rs.	Purchase Rs.	Total Rs.	Sales Rs.	Percentage
1	Nashik	3,51,14,824.00	2,24,53,193.89	5,75,68,017.89	3,55,82,960.59	61.81
2	Jawhar	1,47,01,967.00	1,47,96,805.44	2,94,98,772.44	1,73,75,435.90	58.90
3	Junnar	18,72,238.00	73,66,468.74	92,38,706.74	13,71,993.50	14.85
4	Nadurbar	1,75,93,110.00	1,95,44,715.45	3,71,37,825.45	2,88,21,825.55	77.61
5	Chandrapur	52,49,547.00	80,72,849.30	1,33,22,396.30	69,36,942.60	52.07
6	Nagpur	40,85,633.00	1,11,98,406.69	1,52,84,039.69	16,11,000.00	10.54
7	Yavatmal	66,86,675.00	1,04,08,299.67	1,70,94,974.67	67,43,445.49	39.44
Total		8,53,03,994.00	9,38,40,739.18	17,91,44,733.18	9,84,43,603.83	54.95

Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Ltd., Nashik-1

Statement showing opening stock, purchases and sales from 1st July 1982 Procurement upto 28th February 1983.

Region	Quantity in Qtls				Value in lakhs			
	Opening balance as on 1st July 1982		Procurement upto 28th February 1983		Opening balance as on 1st July 1982		Procurement upto 28th February 1983	
	Quantity	Value	Quantity	Value	Quantity	Value	Quantity	Value
Thane	85,049	156.05	84,292	171.38				
Nashik	1,53,049	351.15	1,12,277	253.88				
Junnar	8,923	18.72	49,763	69.78				
Nandurbar	1,05,861	216.00	1,50,488	292.68				
Yavatmal	27,909	66.86	48,259	144.95				
Nagpur	43,276	68.91	72,791	115.82				
Chandrapur	77,502	129.67	17,027	23.69				
Gadchiroli			32,228	46.13				
Total	4,96,039	1,007.36	5,67,185	1,117.31				

*Physical Achievements in Sub-Plan Area—Integrated Tribal Development Project Area—Progress report for the quarter ending
31st March, 1982*

Item	Unit	At the end of previous quarter of the current year i.e. December 1981	Achievements		
			During the quarter under report	At the end of the quarter since beginning of the current year (3+4)	
1	2	3	4	5	
A. Protective measures—					
1. Land Alienation—					
(i) No. of identified cases of land alienated	Acres	11,887.48	4,654.62	16,542.10	
(ii) Land restored (Area)	Acres	8,567.85	1,535.97	10,103.82	
(iii) No. of families benefited	Number	3980	92	4072	
(iv) Cases under process	Number	1851	184	2035	
2. Indebtedness—					
(i) Amount of debt liquidated under debt relief enactments	Rs. (in lakhs)	4.74	0.10	4.84	
(ii) Families benefited	Number	449	11	460	
3. Bonded labour—					
(i) Tribal Labourers Identified	Number				
(ii) Tribal Labourers released.	Number				
(iii) Tribal Labourers resettled	Number				
B. Sectoral programmes Agriculture and Allied Sectors—					
(a) No. of Minor Irrigation Works (State+Local Sector) completed..			9	4	13
(i) Area Added (net)	Hacters	5,122.10	2,408	7,530.10	
(ii) Area of tribal land added (net)	Hacters	2,095.20	1,112.11	3,207.31	
(iii) No. of tribal families benefited	Number	1356	674	2030	
(b) No. of lift irrigations completed			2	2	
(i) Area Added (net)	Hectares		80	80	
(ii) Area of tribal land added (net)	Hectares		80	80	
(iii) No. of tribal families benefited	Number		9	9	
(c) No. of Dugwells (irrigation wells) completed		249	676	925	
(i) Area added (net)	Hecters	116	58	174	
(ii) Area of tribal land added (net)	Hecters	66	34	100	
(iii) No. of tribal families benefited	Number	7	135	142	
(d) No of purcolation, storage tanks etc. completed—		2	20	22	
(i) Area added (net)	Hecters	N.A.	260	260	
(ii) Area of tribal land	Hecters	N.A.	169	169	
(iii) No. of tribal families benefited	Number	N.A.	N.A.	N.A.	
(e) No. of Electric Pump sets supplied including 100 per cent subsidized—		842	137	619	
(i) Scheduled Tribes		8		8	
(ii) Others		834	137	971	
(f) No. of Electric Pump Sets installed and energised—		188	60	248	
(i) Scheduled Tribes		47	38	85	
(ii) Others		141	22	163	

Physical Achievements in Sub-Plan Area—Integrated Tribal Development Project Area—Progress report for the quarter ending 31st March 1982

Item	Unit	At the end of previous quarter of the current year i.e. December 1981	Achievements	
			During the quarter under report	At the end of the quarter since beginning of the current year (3+4)
1	2	3	4	5
(g) No. of Electric Pump sets remained to be energised—				
(i) Scheduled Tribes		434	15	449
(ii) Others		31		31
(h) No. of Oil Engine Pump Sets supplied—				
(i) Scheduled Tribes		31	33	64
(ii) Others		62		62
2. No. of Major Irrigation—				
(i) Area added (net)		Number		
(ii) Area of tribal and added (net)		Hecters	172	3,622
(iii) No. of tribal families benefited		Hecters	98	2,378
		Number	143	647
3. No. of Medium Irrigation Projects—				
(i) Area added (Net)		Number	..	..
(ii) Area of tribal land added (Net)		Hecters	103	2,150
(iii) No. of tribal families benefited..		Hecters	73	2,120
		Number	131	1,444
4. (a) Area under high yielding varieties				
(b) No. of beneficiaries H. Y. V. programme		Hecters	2,34,893	5,687
(i) Scheduled Tribes		Under	..	2,40,580
(ii) Others		Number	92,384	9,685
		Number	58,450	66,568
5. Pairs of bullocks distributed				
S. T. beneficiary families		Number	284	685
Other beneficiary families		Number	63	60
		Number	..	123
6. Quantity of Chemical fertilisers distributed				
S. T. beneficiary families		Tonnes	27,254	5,440.70
Other beneficiary families		Number	28,065	3,033
		Number	53,522	70
		Number	..	53,592
7. Sets of improved agricultural implements distributed				
S. T. beneficiary families		Number	273	86
Other beneficiary families		Number	124	460
		Number	42	63
		Number	..	105
8. Horticulture (not for backyard horticulture programme)—				
(i) Area under horticulture plantations cropwise		Hectars	4,648	388
(a) No. of S. T. beneficiary families		Number	3,798	1,374
(b) No. of other beneficiary families		Number	1,744	13
		Number	..	1,757
9. Soil conservation—				
(i) Land reclaimed		Hecters	6,443.10	38.42
(ii) Land improved by Levelling and terracing etc.		Hecters	4,308.41	2,120.73
(iii) Land brought under water shed management		Hecters	2,731	
(iv) (a) No. of S. T. beneficiary families		Number	735	370
(b) No. of other beneficiary families		Number	185	89
		Number	..	274

Physical Achievements in Sub-Plan Area—Integrated Tribal Development Project Area—Progress report for the quarter ending 31st March 1982—

Item	Unit	At the end of previous quarter of the current year i.e. December 1981	Achievements	
			During the quarter under report	At the end of the quarter since beginning of the current year (3+4)
1	2	3	4	5
10. Animal Husbandry—				
(a) Dairy Development Scheme—				
(i) Milch animals distributed	.. Number	1,128	1,753	2,881
(ii) Families benefited—				
S.T.	.. Number	857	1,287	2,144
Others	.. Number	271	466	737
(iii) Milk Co-operative Societies formed or Dairy Units started by/ A.C.S.+daily milk collected. (quarterly average.)	Litres	41,535	2,368	43,903
(iv) Artificial insemination—				
Total attempted	.. Number	6,155	1,022	7,177
Calves born	.. Number	989	420	1,409
(b) Poultry programmes Families benefited—				
S.T.	.. Number	3,212	4,950	8,162
Others	.. Number		36	36
(c) Piggery programmes Families benefited—				
S. T.	.. Number		79	79
Others	.. Number			Nil
(d) Sheep Breeding Programme families benefited—				
S.T.	.. Number		148	148
Others	.. Number			
(e) Goat rearing Families benefited—				
S.T.	.. Number	206	284	490
Others	.. Number		15	15
(f) No. of Gobar Gas Plants completed—				
(a) S. T.	.. Number	236	299	535
(b) Others	.. Number	80	236	316
	.. Number	156	63	219
11. Credit				
(a) Short-Term Loans disbursed—				
(i) Through Co-operatives	.. Rs.	295.27	213.36	508.63
(ii) Through Commercial Banks	.. Rs.	9.91	4.84	14.75
(iii) Total	.. Rs.	305.18	218.20	523.38
(iv) No. of families covered—				
S. T.	.. Number	30,730	13,557	44,287
Others	.. Number	8,873	1,216	10,089
(b) Medium Term loan disbursed—				
(i) Through Co-operative	.. Rs.	29.30	24.51	53.81
(ii) Through Commercial Bank	.. Rs.	18.02	7.36	25.38
(iii) Total	.. Rs.	47.32	31.87	79.19
(iv) No of families covered—				
S. T.	.. Number	3,863	4,729	8,592
Others	.. Number	926	1,410	2,336

Item	Unit	At the end of previous quarter of the current year i.e. December 1981	Achievements	
			During the quarter under report	At the end of the quarter since beginning of the current year (3+4)
1	2	3	4	5
(c) Long-term kiands disbursed—				
(i) Through Co-operative	Rs.	57.19	32.06	89.25
(ii) Through Commercial Bank	Rs.	1.72	4.01	5.73
(iii) Total	Rs.	58.91	36.07	94.98
(iv) No. of families covered—				
S. T.	Number	3,747	1,549	5,296
Others	Number	1,162	316	1,478
12. Co-operation—				
(a) No. of Adiwasi Co-operative Societies established—				
(i) Share Capital	Rs.	460.41	225.27	685.68
(ii) Membership—				
S. T.	(in lakhs Rs.)	3.61	0.15	3.76
Others	Number	1.37	0.32	1.05
(b) Credit for consumption and social needs—				
(i) Amount if credit disbursed	Rs.	55.33	0.86	56.19
(ii) Families benefited—				
S. T.	Number	42,945	894	43,939
Others	Number	889		889
(c) Marketing through Adiwasi Co-operative Societies and Other Co-operatives—				
(i) Agriculture produce	Rs.	327.48	308.12	635.60
(ii) Minor forest produce (specify major itemwise in order of priority) ..	(in lakhs Rs.)	75.12	367.09	442.21
(d) No. of Sub-Centres (shops) opened by A. C. S.	Number	597	597	597
13. Elementary Education—				
(a) No. of primary schools	Number	5,229	7	5,236
(b) Out of which No. of single teacher schools	Number	2,410	21	2,431
(c) No. of single teacher schools converted into two teachers schools	Number	88	55	143
(d) No. of School rooms taken	Number	135	34	169
(i) No. of rooms completed	Number	51	49	100
(ii) No. of rooms in progress	Number	159	27	186
(e) No. of teachers quarters taken	Number	51		51
(i) No of quarters completed	Number	22	19	41
(ii) No. of quarters in progress	Number	80		80
(f) No. of Secondary Schools	Number	193	11	204
(g) No. of Post basic Ashram Schools	Number	57	9	66

Item	Unit	At the end of previous quarter of the current year i.e. December 1981	Achievements	
			During the quarter under report	At the end of the quarter since beginning of the current year (3+4)
1	2	3	4	5
14. General Education enrolment—				
(a) Primary—				
S. T.	Number	2,31,936	6,843	2,38,779
Others	Number	2,09,433	5,009	2,14,442
(b) Secondary (from VIIIth std. to Xth std.)—				
S. T.	Number	70,538	307	70,845
Others	Number	41,102	5	41,107
(c) Higher Secondary—				
S. T.	Number	20,99	334	1,765
Others	Number	41,12	1,116	2,996
(d) I. T. I.—				
(i) No. of Seats for various crafts and trades sanctioned				
(ii) S. T. Students	Number	338	49	289
(iii) Others	Number	456	134	590
(e) Technical Education—				
S. T.	Number	122		122
Others	Number	494	16	510
(f) Colleges—				
S. T.	Number	912		912
Others	Number	6,244	2,699	3,545
(g) No. of Ashram Schools (Govt. Aided)				
(i) Capacity	Number	324		324
(ii) Enrolment	Number	36,308	86	36,394
(i) S. T. (Boys and Girls)	Number	31,149	2160	33,309
(ii) Others (Boys and Girls)	Number	109	2	111
(i) S. T. (Boys and Girls)	Number	6,073	—479	5594
(ii) Others (Boys and Girls)	Number	2,369	—1,448	921
(i) No. of B. C. Hostels (Govt. + Aided) No. of seats sanctioned in hostels (Govt. + Aided)—				
(i) For Boys—				
S. T.	Number	6,980	—290	6,690
Others	Number	6,115	1,084	7,199
(ii) For Girls—				
S. T.	Number	1,223	—271	952
Others	Number	406	—33	373

Physical Achievements in Sub-Plan Area—Integrated Tribal Development Project Area—Progress report for the quarter ending 31st March 1982

Item	Unit	At the end of previous quarter of the current year i.e. December 1981	Achievements	
			During the quarter under report	At the end of the quarter since beginning of the current year (3+4)
1	2	3	4	5
15. Water supply—				
(i) Hamlet/villages provided with potable water supply (simple measures)	Number	393	1,769	2,162
(ii) No. of pipewater supply schemes completed	Number	32	5	37
(iii) No. of Borewells drilled	Number	541	1,321	1,862
(a) Successful Bores	Number	386	719	1,105
(b) Unsuccessful Bores	Number	155	602	757
(iv) No. of villages/Hamlets not provided with potable water supply	Number	1,926	37	1,963
16. Rural Electrification. Total No. of villages in the Project area—				
(i) Villages covered	Number	609	129	738
(ii) Total households	Number	27,543	5,741	33,284
(iii) No. of consumers	Number	4,762	3,955	8,717
(iv) No. of S. T. consumers	Number	1,835	303	2,138
(v) Percentage of electrification for the Project area	%	56	56	56
17. Health—				
(a) No. of villages/persons covered by control measures for—				
(i) Malaria	Number	44,836	10,626	55,462
(ii) Leprosy	Number	9,959	2,373	12,332
(iii) V. D.	Number	869	265	1,134
(iv) T. B.	Number	2,157	22,654	24,811
(v) Yaws	Number	322	41	363
(vi) Other diseases (pl. specify)	Number	3,22,339	30,521	3,52,860
(b) No. of persons covered by preventive measures in respect of—				
(i) Small pox	Number	10,057	8,996	19,053
(ii) T. B. (B.C.G.)	Number	23,685	37,193	60,878
(iii) Polio	Number	7,705	28,126	35,831
(iv) Other diseases (Pl. specify)	Number	1,00,025	96,335	1,96,360
18. No. of medical institutions added—				
(i) Sub-centres	Number	203	112	315
(ii) P. H. Cs.	Number	52	25	77
(iii) Dispensaries (Allopathy+Ayurvedic)	Number	89	15	104
(iv) Mobile medical units	Number	6		6
(v) Cottage Hospitals	Number	13		13
(vi) Rural hospitals	Number	10		10
19. Surveys conducted to identify special diseases (List may be furnished) among particular tribes.				
20. Housing (B. C. Welfare+Thatched roofs+Huts etc.) No. of families covered.				
(i) S. T.	Number	1,262	1,456	2,718
(ii) Others	Number	233	23	256

संस्था परिचय

(१) सातपुडा सर्वोदय मंडळ, धडगाव, जिल्हा धुळे.—सातपुडा सर्वोदय मंडळ, धडगाव, जिल्हा धुळे ही संस्था डोंगरदऱ्यांत राहणाऱ्या आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने अठरा वर्षांपासून सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. या संस्थेनी केलेली कामे खालीलप्रमाणे आहेत:—

(१) मूद संधारण कार्यक्रम १९६६ ते १९६७ या कालावधीत घेण्यात आला. याद्वारे तीस हजार ब्रास काम वीस गावांत करण्यात आले.

(२) (३०) विहिरी खोदण्याचे काम चालू आहे. शेतीला पाणी पुरविण्यासाठी (१२) शेतकऱ्यांना इंजिन व पाईप लाईन पुरविण्यात आली आहे.

(३) आश्रमशाळेमध्ये २०० विद्यार्थी पहिली ते दहावी इयत्तेपर्यन्तचे शिक्षण घेत आहेत.

(४) आश्रमशाळेबरोबरच ३ ते ७ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या व मुलींच्यासाठी १५ बालवाड्या चालविल्या जात आहेत.

(५) आठ स्वास्थ्य केंद्रांच्या माध्यमातून सरासरी आठ हजार रुग्णांना वैद्यकीय सोयी उपलब्ध करून दिल्या जातात.

(६) मंडळाने (५०) सहकारी संस्था निर्माण केल्या आहेत. त्यामध्ये १,५०० शेतकरी सभासद आहेत. या शेतकऱ्यांची धान्य विक्री व त्यांना लागणाऱ्या जीवनोपयोगी वस्तू पुरविण्याचे काम या संस्थांमार्फत केले जाते.

(२) आदिवासी संशोधन आणि विकास परिषद, बरोरा, जिल्हा चंद्रपूर (महाराष्ट्र राज्य).

महाराष्ट्र

पंजबद्व नं. १३२/८१ (चंद्रपूर)

आणि पु.—५९७ चंद्रपूर
स्थापना मार्च १९८१.

ध्येय

(१) आदिवासी लोकांचे व त्यांच्या विभागाच्या प्रश्नांची माहिती जमा करणे व त्यांच्या सामाजिक जीवनाबाबत संशोधन करणे.

(२) बालवाड्या व पाठशाळा घरे चालविणे व वेगवेगळ्या शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करणे.

(३) समाज सेवा शिबिरे आयोजित करणे व गाव दत्तक घेणे.

(४) पुस्तके, पुस्तिका, नियतकालिके इत्यादी प्रकाशने प्रकाशित करणे.

(५) गरजू वा लायक आदिवासी विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक मार्गदर्शन करणे.

(३) ठाणे जिल्हा आदिवासी समाजोन्नती संघ

नोंदणी क्र. ई-२०२/१३-१०-६०.
कार्यालय—मु. पो. गंजाड, व्हाया डहाणू रोड,
ता. डहाणू, जि. ठाणे.

गेल्या ३५ वर्षांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात काही आदिवासी तरुण शिक्षण घेऊन बाहेर पडले आहेत. त्यांपैकी काही सरकारी, निमसरकारी तर काही सहकारी संस्थांमध्ये नोकरी करीत असून बरेच सामाजिक संस्थांतही कार्य करीत आहेत. या सर्वांनी एकत्र येऊन संघटीतपणे एक सामाजिक कर्तव्य व जबाबदारी म्हणून समाजाच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी व समाजाचा विकास घडवून आणणेसाठी प्रत्येकाने यथाशक्ती आपले प्रयत्न पणास लावून कार्य करावे म्हणून सन १९६० पासून ठाणे जिल्हा आदिवासी समाजोन्नती संघ स्थापन करून त्यामार्फत कामास सुरवात केली आहे. या संघामार्फत आज डहाणू तालुक्यात वाघाडी व गंजाड येथे मुलांची आणि कासा येथे मुलींचे, पालघर तालुक्यात बोईसर येथे मुलांचे, वसई तालुक्यात वसई येथे मुलींचे, भिवंडी तालुक्यात वज्रेश्वरी येथे मुलांचे व वाडा तालुक्यात वाडा येथे मुलींचे अशी जिल्ह्यात ५ मुलांची व २ मुलींची अशी ७ वसतिगृहे संघामार्फत चालविली जातात. त्याचप्रमाणे कॉलेज व धंदेशिक्षण घेणाऱ्या मुलांस शिक्षणासाठी मदत करण्याचे कामही संघ करीत असून आजपर्यंत १४९ मुलां-मुलींस मदत कार्य संधाने केले आहे. शिवाय कमी वेळात व कमी खर्चात लग्न करणे, समाजातील अनिष्ट रूढींचे निर्मूलन करणे, समाज जागृती, हक्क, कर्तव्य व व्यसन मुक्ती, शिक्षणास प्रवृत्त करणे आणि समाजहिताचे कायदे व शासकीय सवलती, विकास योजना यांची माहिती देणे-संबंधी कार्यकर्त्यांस मार्गदर्शन करणे हे समाजकार्य हा संघाचा उद्देश असून हे कार्य आतापर्यंत संघामार्फत करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

वृत्त विशेष

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

(१) संशोधन प्रकल्प व इतर अहवाल

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने १९८२-८३ वर्षांत खालील संशोधन प्रकल्प व इतर अहवाल पूर्ण केले:—

(१) प्रस्तावित इचमपल्ली धरणांमुळे चंद्रपूर जिल्ह्यातील सिरोंचा तहसीलमधील विस्थापित होणाऱ्या गावांचा व आदिवासींच्या बाबतचा अहवाल.

(२) अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल १९८०-८१.

(३) अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल १९८१-८२.

(४) शासकीय मागासवर्गीय वसतिगृहांचा मूल्यांकन अहवाल.

(५) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, जव्हारचा मूल्यमापनात्मक अहवाल.

(६) शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना इंग्रजी, गणित, विज्ञान या विषयांचे खास शिकवणीबाबतच्या योजनेचे मूल्यांकन अहवाल.

(२) प्रशिक्षण

(अ) नेतृत्व शिबिरे.—आदिवासी युवकां-साठी १९८२-८३ मध्ये आठ नेतृत्व शिबिरे खालील ठिकाणी आयोजित केली:—

- (१) चिंचघाट, जिल्हा—यवतमाळ.
- (२) शेणवे, जिल्हा—ठाणे.
- (३) शेंडी, जिल्हा—अहमदनगर.
- (४) बोघडी, जिल्हा—नांदेड.
- (५) चणकापूर, जिल्हा—नाशिक.
- (६) गोहे, जिल्हा—पुणे.
- (७) चिमूर, जिल्हा—चंद्रपूर.
- (८) धारणी, जिल्हा—अमरावती.

या शिबिरात एकूण (२४०) आदिवासी युवक व युवती यांनी प्रशिक्षणाचा लाभ घेतला.

(ब) वन विभागातर्फे ठाणे जिल्ह्यात शहापूर, अमरावती जिल्ह्यात चिखलदरा व जळगाव जिल्ह्यात पाल येथे प्रशिक्षण विद्यालयात प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली जातात. या सत्रांत ही संस्था सहभागी होते व आदिवासी प्रश्न व कल्याणाच्या योजनांची माहिती प्रशिक्षणार्थीस देते. या प्रशिक्षणाचा (३००) विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला.

(क) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे येथे सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना नोकरी पूर्व प्रशिक्षण देण्यात आले. या प्रशिक्षण सत्रामुळे विविध खात्यांत घेतल्या जाणाऱ्या मुलाखतीचे प्रत्यक्ष प्रशिक्षण, नोकरी मिळविण्यासाठी आवश्यक सामान्य ज्ञान इत्यादींची माहिती देण्यात आली. ह्याचा लाभ (१२५) आदिवासी प्रशिक्षणार्थींना मिळाला. ह्यापैकी काही प्रशिक्षणार्थींना वेगवेगळ्या खात्यांत नोकरी लावून देण्याचे काम या संस्थेने केले.

(ड) मुख्याध्यापक/अधीक्षक, शासकीय आश्रमशाळा यांच्यासाठी संस्थेने (१०) प्रशिक्षण वर्ग आयोजित केले. या सत्रात एकूण (१३०) मुख्याध्यापकांनी व (१२०) अधीक्षकांनी लाभ घेतला. तसेच शासकीय आश्रमशाळेत सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी (३) प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली. या सत्रांत (८०) शिक्षकांनी लाभ घेतला.

(३) चित्रकला व रंगकला स्पर्धा १९८२-८३

शासकीय आश्रमशाळेतील मुलामुलींसाठी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, यांचेमार्फत चित्रकला व रंगकला स्पर्धा खालील जिल्ह्यांत आयोजित करण्यात आल्या होत्या.

(१) ठाणे. (२) धुळे.

(३) चंद्रपूर.

एकूण या योजनेचा फायदा ३०० लाभा-

र्थींना देण्यात आला. त्यांना प्रत्येकी एक आदर्श चित्रकला हे पुस्तक देण्यात आले त्याच प्रमाणे चित्रकलेसाठी लागणारे साहित्य उदा. चित्रकलेचा कागद, पेन्सिल, खोडरबर, रंग-पेटी, ब्रश, पुढा इत्यादी पुरविण्यात आले. १०० मुलांमध्ये प्रथम क्रमांकाचे बक्षिस ७५ रुपये, दुसरे क्रमांक ५० रुपये व तिसरा क्रमांक २५ रुपये व उत्तेजनार्थ ५, १० रु. चे बक्षिसे देण्यात आले. या योजनेवर एकूण ६,९३६.१० रुपये खर्च करण्यात आला.

(४) आदिवासी पारंपारिक नृत्य स्पर्धा १९८२-८३

१९८२-८३ या वित्तिय वर्षी आदिवासींच्या पारंपारिक नृत्य स्पर्धा खालील जिल्ह्यांत आयोजित करण्यात आल्या होत्या :-

(१) ठाणे	(२) यवतमाळ.
(३) अहमदनगर	(४) नाशिक.
(५) नांदेड	(६) धुळे.
(७) रायगड	(८) जळगाव
(९) अमरावती	(१०) पुणे
(११) गडचिरोली	(१२) चंद्रपूर.

उपरोक्त नृत्य स्पर्धेत एकूण ३६७ नृत्य पथकांनी भाग घेतला होता व त्यामध्ये ६,३९० लोकांनी त्याचा फायदा घेतला. या योजनेद्वारे त्यांना दैनिक भत्ता, वेषभूषा व प्रवास खर्च या व्यतिरिक्त प्रथम क्रमांकाचे

१०० रु. बक्षिस, दुसऱ्या क्रमांकाचे बक्षिस रु. ७५, तिसरे बक्षिस रु. ५० चे देण्यात आले. या योजनेचा फायदा वारली, कातकरी, मल्हार कोळी, ठाकर, हलबा, गोंड, कोकणा, भिल्ल, माडिया गोंड, पावरा, तडवी भिल्ल इत्यादी आदिवासी लोकांना झाला. या योजनेवर एकूण १,२३,२१७.७५ रुपये खर्च करण्यात आला.

(५) संग्रहालय

सन १९८२-८३ या आर्थिक वर्षात संस्थेने संग्रहालयाच्या दुसऱ्या गॅलरीचे सुतारी काम पूर्ण करून घेतले आहे. या गॅलरीत सुरवातीस आदिवासी चित्रकला, भवाड्याचे मुखवटे आणि छायाचित्रे यांची प्रदर्शने आयोजित करण्याचा संस्थेचा विचार आहे. त्यासाठी धावाचा पाडा, पोस्ट करंजाळी तालुका पेठ, तालुका नाशिक येथील श्री. शंकर मंगळ्या गवळी व इतर ग्रामस्थ यांच्याकडून ४३ भवाड्यांचे मुखवटे रुपये ६,००० ना संस्थेने विकत घेतले आहेत.

तसेच या वर्षी ठाणे जिल्ह्यातून १२ पारंपारिक चित्रकलेचे नमुने संस्थेने जमा केले आहेत. यावर्षी संस्थेने वारली लग्नात चौक चितारणाऱ्या वारली स्त्रियांकडून चित्रे काढून घेतली आहेत. या वर्षात एकूण १५० वस्तू जमा केल्या असून त्यांची एकूण किंमत ७,९३५ रुपये आहे.

□ □ □

— पान ३७ वरून]

[गोंडी भाषा : काही विचार

प्रांतरचनेच्या तत्त्वानुसार जेव्हा भाषा हा मूळ आधार धरण्यात येईल तेव्हा या मुक्ती सेनेचे सेनापती भाषेचा आधार देऊ शकतील काय ? ह्या ध्येयाकडे त्यांना जायचे आहे त्या ध्येयापर्यंत जाण्याच्या मार्गातील महत्त्वाच्या पायरी-कडे त्यांचे दुर्लक्ष झाले आहे असे दिसून आले. गोंडी भाषेच्या विकासाशिवाय गोंडवाना प्रदेशाची मागणी फोल ठरणार आहे. म्हणून गोंडवाना मुक्ती सेनेवर नमूद केलेल्या (५) बाबींचे महत्त्व लक्षात घेतल्यास त्यांच्या ध्येयाला ध्येय म्हणता येईल व ते ध्येय पूर्णत्वास येऊ शकेल.

नागपूर या इतिहासप्रसिद्ध शहरात, जे शहर एकेकाळी गोंड राजाच्या राजधानीचे शहर होते. अशा या शहरात गोंडी पाठशाळा नावाची शाळा २५-३० वर्षांपूर्वी स्थापन झाली. ही शाळा आज जवळजवळ नामशेष झाली आहे असे समजले. या पाठशाळेच्या

विश्वस्तांनी पुरोगामी विचाराने एकत्र येऊन या पाठशाळेचे गोंडी भाषा संशोधन व शिक्षण संस्थेत रूपांतर केल्यास गोंडी भाषेवर या विश्वस्तांचे अतोनात उपकार होतील. मायबोली गोंडी यांचे उपकार विसरणार नाही. भाषा इतिहासात त्यांचे नाव नमूद करण्यात येईल.

काही दिवसांपूर्वी वणी येथे आदिवासी कवींचे कवी संमेलन झाले. या कवी संमेलनातून किती कवींनी गोंडी, कोलामी, कोरकू व मिलारी भाषेत कविता म्हटल्या किंवा या संमेलनाने प्रकाशित केलेल्या "मोहीळ" या कविता संग्रहात गोंडी, कोलामी, कोरकू अगर मिलारी भाषेतून एक तरी कविता आहे काय ? या कवी संमेलनाला आदिवासी कवी संमेलन व "मोहीळ" या कवितासंग्रहाला आदिम साहित्य म्हणता येईल काय ? त्याच-प्रमाणे गोंडवाना विकास मंडळ, नागपूर

येथे कार्यक्रम झाला. त्या कार्यक्रमाच्या निमंत्रण पत्रिका गोंड जमातीला वाटण्यात आल्या. ह्या निमंत्रण पत्रिका गोंडी भाषेत तयार का करण्यात आल्या नाहीत ? तसेच आजकाल गोंडवाना प्रदेशात खेड्यापाड्यांत काही आदिवासी मेळावे होतात. अशा मेळाव्यात जनता, गोंडी समजणारी व बोलणारी असते. वक्तेही गोंडी समजणारे व बोलणारे असतात. ज्यांना समजते व बोलता येते त्यांनी गोंडीमध्ये भाषण का देऊ नये ? याशिवाय अशा प्रकारचे जेव्हा जेव्हा सभारंभ आयोजित करण्यात येतात तेव्हा अर्थात पाहुण्यांच्या स्वागतासाठी बोर्ड लागतो. "आम्ही आपले स्वागत करता" याच अक्षरांखाली "आमोट निवा सुंगोत कितामे" किंवा "ममोट मीवा सुंगोत कितामे" एवढे जरी लिहिले तरी मायबोली गोंडीबद्दल थोडा तरी स्वाभिमान शिल्लक असल्याचे दिसून येईल.

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या यादीत समावेश
करण्याबाबत शिफारशी करण्याची कार्यपद्धती.

महाराष्ट्र शासन

समाजकल्याण व क्रीडा विभाग

शासन निर्णय क्र. सीबीसी. १०८१/(८६२)/का-५,

मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक ११ जानेवारी, १९८२.

शासन निर्णय.—अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या यादीत बदल करण्याबाबतचे सर्व अधिकार केंद्र शासनाच्या अखत्यारीत आहेत. त्या संदर्भात केंद्र शासन वेळोवेळी राज्य शासनाच्या शिफारशी तसेच अभिप्राय मागवीत असते. तेव्हा एखादी जात किंवा जमात अनुसूचित जातींच्या किंवा अनुसूचित जमातींच्या यादीत अंतर्भूत करण्याबाबत केंद्र शासनाला शिफारस करण्यापूर्वी त्या गोष्टींचा साकल्याने विचार होणे जरूर असल्यामुळे त्याबाबत कोणती कार्यपद्धती अवलंबिण्यात यावी याबाबत शासन गेले काही दिवस विचार करीत होते. आता सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार करून शासनाने असा निर्णय घेतला आहे की, एखादी जात किंवा जमात अनुसूचित जातींच्या किंवा अनुसूचित जमातींच्या यादीत समाविष्ट करण्याबाबत शिफारस करण्यापूर्वी खालील कार्यपद्धती अवलंबिण्यात यावी.

२. उपरोक्त कार्यपद्धतीचा आवश्यक भाग म्हणून खालीलप्रमाणे समिती नेमण्यात येत आहे :—

(१) समाजकल्याण व आदिवासी कल्याण मंत्री	.. अध्यक्ष
(२) समाजकल्याण व आदिवासी कल्याण राज्यमंत्री	.. सदस्य
(३) सचिव, समाजकल्याण	.. सदस्य-सचिव
(४) सचिव, आदिवासी कल्याण	.. सदस्य
(५) सचिव, शिक्षण	.. सदस्य
(६) सचिव, सामान्य प्रशासन	.. सदस्य

३. एखाद्या समाजाने त्याची जात-जमात अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातींमध्ये समाविष्ट करण्याबाबत मागणी केल्यानंतर ती मागणी केंद्र शासनाने कोणत्या समाज घटकांना अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती समजावे या संदर्भात घालून दिलेल्या निकषांच्या आधारे ती मागणी योग्य आहे किंवा नाही, याबाबतचे अभिप्राय संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे तसेच संचालक, समाज-कल्याण, पुणे या दोघांकडूनही मागविण्यात यावेत. त्या दोघांचे सविस्तर अभिप्राय आल्यानंतर ते अभिप्राय परिच्छेद २ नुसार नेमलेल्या समिती-पुढे निर्णयासाठी ठेवावे.

४. उपरोक्त समितीने मंजूरी दिल्यास अनुसूचित जाती संदर्भातील मागणी मुख्य सचिव, आणि मा. मुख्य मंत्री यांना मंजूरीसाठी सादर करावी आणि त्यांच्या मंजूरीनंतर ती मागणी शिफारशीच्या रूपाने केंद्र शासनाला कळवावी.

५. अनुसूचित जमातींच्या संदर्भात उपरोक्त समितीने मंजूरी दिल्यास ती मागणी प्रथमतः मुख्य सचिवाच्या निदर्शनास आणावी आणि त्यानंतर ती मागणी ठराव रूपाने ट्राईबज अॅडव्हायझरी कौन्सिल-समोर मान्यतेसाठी ठेवावी. ठरावाला ट्राईबज अॅडव्हायझरी कौन्सिलने मंजूरी दिल्यास ती मागणी शिफारशीच्या रूपाने केंद्र शासनाला कळवावी.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(सही) श. गो. वेंठणकर,
सचिव, महाराष्ट्र शासन.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

**Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001**

FORM IV

(See Rule 8)

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Twenty off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication* .. Bi-Annual.
3. *Printer's name* .. Manager, Government
Central Press, Bombay.

Nationality .. Indian.

Address .. Government Central
Press, Bombay.
4. *Publisher's name* .. G. M. GARE.

Nationality .. Indian.

Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. G. M. GARE.

Associate Editor .. P. R. SIRSALKAR.

Nationality .. Indian.

Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE,
Signature of Publisher.